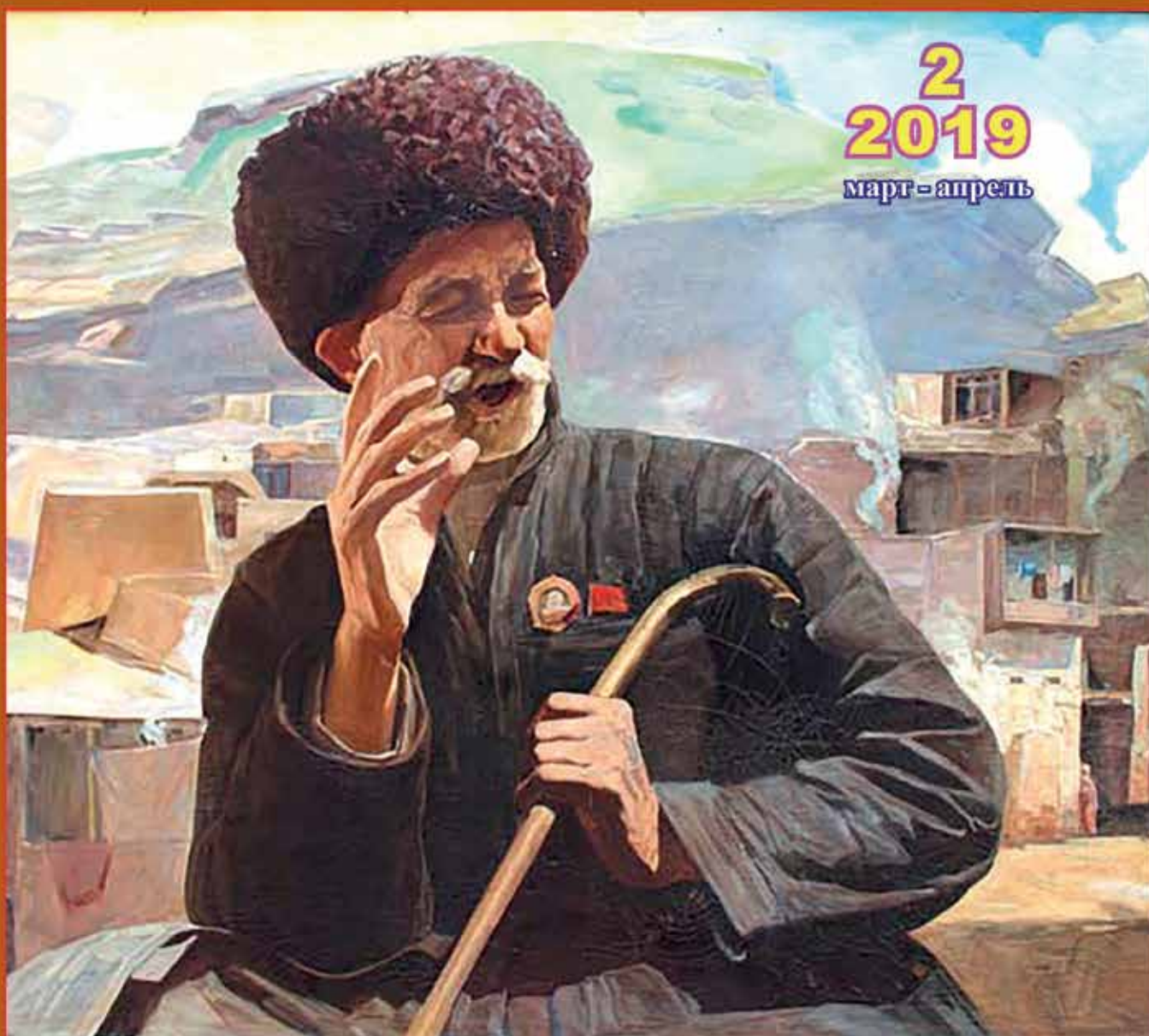

16+

ISSN 0235 - 0173

Самур

2
2019

март - апрель

Стал Сулейманан 150 йис

С а м у р

**Йиса ругудра акъатзавай литературно-художественный
ва общественно-политический журнал**

Литературно-художественный и общественно-политический
журнал. Выходит 6 раз в год.

Учредитель:
Министерство информатизации,
связи и массовых коммуникаций
Республики Дагестан

1952-йисалай акъатзава.

Издається с 1952 года.

2

2019

март - апрель

Государственное бюджетное
учреждение Республики Дагестан
“Редакция республиканских лите-
ратурных журналов “Соколенок”
и “Литературный Дагестан”

КЪИЛЕР

РЕДАКТОРДИН ГАФ

Абдуселим Исмаилов. Сулеймана ла-
гъайвал.....3

СТІАЛ СУЛЕЙМАНАН І50 ЙИС

СтІал Сулейман.....5

Шаирвиликай ва девирдикай.....7

СтІал Сулейман. Ватандикай фикирар.

Поэма.....9

Николай Тихонов. Дагъларин рикІ. *Очер-*
кдай чІук.....13

Шаирдикай фикирар.....18

Ханбиче Хаметова. «Шаирдин кеспи
такабур кеспи я». *Макъала*.....20

Сулейманан кьиникъ. *Поэмадай чІук*.....22

ЦІадаса Гъамзат. Дуст Сулейманакай.
Шишр.....24

Янка Купала. Рагъметлу СтІал Сулейма-
наз. *Шишр*.....25

Расул Гъамзатов. Сулейманан чунгуър.
Шишр.....26

Агъмедулагъ Гуълмегъамедов. СтІал
Сулейман я зи тІвар. *Макъала*.....28

Сулейманан насигъатар. *Шишрар*.....33

Расим Гъажи. Сулейман бубадин насигъа-
тар. *Гъикая*.....36

СтІал Сулейман рикІел хкунра.....43

Сажидин. Дагъустандай тир Гомер.
Драма.....52

ТАМАШИЯТ

Арбен Къардаш. Мирзе-Алидин геж
муьгъуьббат. Къуд пердедикай ибарат та-
маша.....77

РУКОВОДИТЕЛЬ -
КЪИЛИН РЕДАКТОР
Мурад АГЪМЕДОВ

КЪИЛИН РЕДАКТОРДИН
ЗАМЕСТИТЕЛЬ ВА
ЖАВАБДАР РЕДАКТОР
А. ИСМАИЛОВ

РЕДАКЦИЯДИН КОЛЛЕГИЯ:

КЪ. АКИМОВ
М. БАБАХАНОВ
ГЪ. ГАШАРОВ
З. КЪАФЛАНОВ
А. КЪАРДАШ
Х. ХАМЕТОВА
А. МИРЗАБЕКОВ

Электронный адрес:
ismailov.abduselim@yandex.ru

Компьютердал верстка
авурди **Ф. ГЪАЖИЕВ**.

Чи телефонар:
Къилин редактор 67 -16 -31
Редактор 67 - 36 - 28, 67-89-60
Бухгалтерия 67-18-75

Самур №2, 2019
март - апрель
На лезгинском языке

Выход в свет 16.05. 2019 г.
Тираж 451 экз
Печать офсетная
Бумага офсетная
Формат 70 x108 1/16
Усл.печ. л. 8,4 Усл. изд. л. 8,7
Заказ № 375
Цена свободная.

Типография: ООО «Издательство «Феникс - пресс»
Адрес типографии: 367018, РД, г. Махачкала,
пр-т Петра I, 61

Регистрационный номер: серия ПИ №ТУ05-00414 выдан
Управлением Роскомнадзора по Республике Дагестан от
22.04. 2019 г.

***Редакция и издатель:** Государственное бюджетное учреждение Республики Дагестан "Редакция республиканских литературных журналов "Соколенок" и "Литературный Дагестан".*

***Адрес редакции и издателя:** 367000, РД,
г. Махачкала, ул. Даниялова 55.*

Редакциядинни макъалайрин авторрин фикирар сад тахъун мумкин я. Макъалайрин, абурга гъизвай делилрин дуъзвилини патахъай жаваб авторри чпи гуда. "Самур" журналдиз акъатай материалар печатдин маса органра чап хъийидайла, журналдин тIвар къун чарасуз я.

Редактордин гаф

Абдуселим ИСМАИЛОВ

СУЛЕЙМАНА ЛАГБАЙВАЛ...

Сулеймана лагбайвал... Иибара чаз мел-мехъерикни, кимел-куъчедани, мярекатрал жемятдин векилринни гъакимрин докладра-рахунрани ван жезва. Адакай чи чIалаз хас тир «бубайрин мисалда лугъудайвал» ибарадин манада менфят къачузва. Сулейманан яратмишунринни бубайрин камалдин арада ихътин барабарвал хъунихъ шаир патал къимет эцигиз тежер къван метлеб ава. Ам шаир яз Сулейманан зурбавал субутзавай шагъидвилерикай сад я.

Кесиб хъайи инсандин тIвар Дустаризни чиз амукъич,-

лагъанай шаирди вични фикирда аваз. ИкI тирди чи гъар йикъан уьмуьрди къалурзава. Накъни гъакI тир, къени гъакI я. Амма вири уьмуьр кесибвиле тухвай СтIалви Сулейман патал ваъ!

Фагъумай чIавуз гъуьжет алачирди яз аквазвай и фикир Сулейманахъ хъайи машгъурвилехъ галаз къазвач. Сулейман къетIен инсан хъана! Ам шаир тир! КъетIен шаир! Зурба шаир! Им СтIал Сулейманан яратмишунрал кIвалах авур, илимдин рекъай абур ахтармишай вири алимрин гъуьжет аламачир фикир я.

«Вун шаир ятIа, ваз чир хъун герек я: балкIан амукъдач - къацу чуьл амукъда; игит дуьнедай фида – адан машгъурвал уьмуьрдив гумукъда. Зун игит туш ва чан алай шаирдин машгъурвални, гъелбетда, игитдин машгъурвал туш. Шаирдин машгъурвал, шаир вич хъыз, дегизи жедайди я, адан цIал датIана цIамар хъивегъун герек я, тахъайтIа, ялавар хкахъда, абуру чинар нурлу ийиз амукъдач!»- лагъай СтIал Сулейманан мецелай несилрилай несилрал къевез гъар сана ва гъар сада тикрарзавай камаллу фикирар, гъелбетда, шаирдин машгъурвилин цIал датIана вегъезвай цIамар я.

СтIал Сулейманан ирс кIватIунин рекъе гзаф йисар акъудай ва адан яратмишунар ахтармишуниз вичин къуватар серф авур писатель ва философ Агъед Агъаева гъазурна 1969-йисуз, шаирдин 100 йис тамам хъунин вилик, Даггизда чап авур «Яратмишунар» ктабдин «Сифте гафуна» алимди икI лугъуз кхъизва:

«СтIал Сулейман вири маса лезги шаиррилай адал тафаватлу я хъи, вич гъикъван кесиб ятIани, гъикъван вичи ва хайи халкъди зулумдик суза ийизватIа-

ни, адан виждан кЛеви хъана, ада душманриз вилин накъвар къалурнач (абур шад тахъурай лугъуз), рикИн сефилвал авунач, умудсузвал вяз авунач. Аксина яз ада девлетлуйрал, фекъийрал, судуйрал, халкъдин иви фитИнзавай маса зилийрал гъужум авуна, абурун бейадалат.лувал, инсансузвал винел акъудна, кесиб халкъдиз абурун чИуру амалрикай ва гъерекатрикай хабар авайди чирна».

Сулейманакай шаир авурдини, белки, вичин виждандин кЛевивал, руьгъдин мягъкемвал ва женгиниз гъазур тирвал хъана жеди.

Алим Агъед Агъаеван къейд шаирдин вири яратмишунар фикирда аваз авунвайди ятІани, Сулейманан къилихдин и терефар адан сифте шишррлай эгечІна ашкара жезва. Гъатта сифтеди яз гъисабзавай «Билбил» шишрдани шаирди гъа девирда вич хътин агъзурралди жегъил итимар патал рикИн тІал хъанвай кесибвиликай суал гузва:

Ци гъикІ тир ви дуланажагъ, Тух яни, ваз - гишин, билбил?

Аял чІавалай вичи недай къас фу вичи къазанмишай Сулейманаз уьмуьр хъиз заманани, вичин къисметдиз акъатай девирни, вад тІуб хъиз, чир хъана. «Жувакай ихтилатда» ада лугъузва: «Заз и йисара гзаф крар акуна ва чир хъана. Виридалайни гзаф заз ам чир хъана хъи, фяле инсандиз вирина ва вири чкайра сад хъиз четин я. Сыр-Дарьядални, Агъа-СтІалдални кесиб инсанар гъа сад хъиз бахтсуз я».

ИкІ тирди виридаз аквазвай, гъар сада вичелди гъиссзавай. Амма аксивал жезвачир. Аксивал алакъун патал къетІен виждан, къетІен руьгъ хъана кІанзавай. Сулейман хъиз шаир хъана кІанзавай. Чан алай, рикІ авай шаир! Сулеймана хъиз «Эгер шаир къенвачтІа, адавай кисна акъвазиз жедач» лугъудай шаир.

Сулейманан фикирдалди, «Шаирарни гъар жуьрединбур жеда. Марф вири чилерал къвазва, амма, марф къвана лугъуз, къумлухда я бубуяр экъечІдач, я маса цуьквер».

Эгер Сулейманан шаирвиликай рахайтІа, адан вичин келимайри вири сирер ачухарзава: «Тухвай уьмуьрдин пар зи рикІе, чІулав ципицІар хъиз, ацукънава. Ам цурувиле, винел каф акъалтиз, ргазва ва заз тек къил алгъурун бес жезва, адалай къарагъзавай низди зи ивидик цІай кутазва».

Мадни: «Халис шаирдин руьгъдал гъамиша звал алаз кІанда. Ам багъ хъиз я. Хъсан гафар къакъан тарарал экъечІзавай затІар я, амма къакъан тарар чеб битмишарна кІанзава».

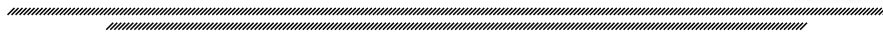
СтІал Сулейман халкъдин багъда битмишарай къакъан тар я, шишрарни – а тарал жезвай емишар. ИкІ тирвилай, кІел-кхъин течир шаирдин меце-лай алатиз хъайи шишрар хуьруьнвийринни дустарин рикІел аламукъиз, ида адаз тикрариз, йикъалай-юкъуз мадни гзафбур а жавагъиррин таъсирдик акатиз хъана. ГъикІ хъи, Сулейман шаирди вичин яратмишунар, «вахтуниз яб гуз» ва хакъдизни ван хъурай лугъуз, адан дерди-баладикай, заманадиз хас тІалрикай-квалрикай теснифайбур я.

**Гъар гафуниз гъар са ери
Аваз, лагъайбур я вири...**

**СтІал Сулейманан рикІе
Экв аквадай шуьшевайд я...**

**СтІал Сулеймана тирвал
Лугъун, адан я шаирвал...**

СтIал Сулейманан 150 йис

СТIАЛ СУЛЕЙМАН
(1869-1937)

Чехи шаир ва камалэгъли СтIал Сулейман (*Агъа СтIалви Гъасанбеген хва*) 1869-йисан майдин 18-юкъуз дидедиз хъана. Шаир хайи йисан патахъай бязи секинвал течир ва чеб вири крарин биняр аквазвайбуру яз къаз алахъзавайбуру гъуьжетар ва цIийи-цIийи гиманар давамарзаватIани, Сулейманан уьмуьрдин ва яратмишунрин рехъ гъа и чIавалай эгечIнавайди яз лап фадлай къабулнава.

Гъасанбеген хзан Агъа СтIалдал кесиббурукай тир. Ида жележегдин шаирдин уьмуьр акъалтIай четинди авуна, адав девирдин вири тату-гайвилер ва зидвилер дадмишиз туна.

СтIал Сулейманан вичин мецелай кхъенвай «Жувакай ихтилат» эсерда шаирдин къисметдикай, уьмуьрди адан вилик эцигай имтигъанрикай гегъеншдиз лагъанва. «Зун руфуна аваз,- ихтилатзава шаирди,- диде кIвачел залан тирла, бубади, са себени авачиз, ам рахкурна ва маса паб къачуна. Бубади авур и кар дидедин мукъвабуруз гзаф залан хъана, чпин хъилер ва ажугъар абуру залай къахчуна – гъич дидедин некIедин дадни акваз тутуна, абуру зун, иски пекерик кутуна, бубадин ракIарихъ гадар хъууна. Зи уьмуьр гъа икI рикIин тIарвилелай башламишна...»

Гишилани мекъила физвай уьмуьрди, Сулейманан 13 йисни жедалди, ам мадни кIеве туна – буба Гъасанбег кечмиш хъана. КIвал адал аватна. Идаз-адаз виридалай амукъай кIвалахар ийиз къил хуьз тежезваз акуна, Сулейман Дербент шегъердиз девлетлудин кIвалел муздурвал ийиз фена.

Ина адаз шегъердин шартIар акуна, мугъул чIал чир жез эгечIна. Белки, сифте шииррин цIарарни мецел Дербент шегъерда авай чIавуз атана. Шаирдин ирс ахтармишзавай алимри къейд ийизвайвал, Дербент шегъердиз бахшнавай шиирни абурукай сад хъун герек я.

**Мугьманар кьвез гьар чкадай,
Гьам Ахцегьай, гьам Къубадай,
Аштерхандай, гьакI Шушадай –
Гьарнай ина къунагъ ава.**

– лугьузва шаирди и шиирда.

Пуд йисуз ина къабулай тежрибади, чир хьайи крари Сулейманаз цийи рехъ ачухзава. Ам кьил хуьз ва къазанмишиз кIанз Генжедиз физва, ана вич хьтин масадбурухъ галаз ругьунар битмишарунал ва кIватIунал машгьул жезва. Къиздирмадин макан тир чкада азарлу хьана кIвачел ахкъалтайла, Сулейман гьуьлуьн а патаз рекье гьатзава. Са шумуд йисуз Самаркандда ракъун рекьерал, ахпа Сыр-Дарья вацIал эцигзавай муькъвел авур кIвалахрини ам кесибилияй акъуднач. ГьикI фенатIа, гьакI элкьвена хтунизни мажбур хьана.

А йисарикай «Жувакай ихтилат» эсерда икI лугьуз кхьизва: « И йисара заз гзаф крар акуна ва гзаф крар чир хьана. Амма заз чир хьайи асул кар ам тир хьи, кIвалахзавай касдиз, гьам лежбердиз, гьам фяледиз, виринра сад хьиз четин тир. Жувакай катиз жедач – кесиби инсанар Сыр-Дарьядални, Агъа СтIалдални – виринра сад хьиз бедбахт тир...»

Юкъван Азиядай Сулейман элкьвена Бакудиз хтана, са шумуд йисуз нафтIадин буругьрал кIвалахиз хьана. Инани адаз кесибилияй экьечIдай мумкинвал хьанач.

Дуьньяда къекьвена Агъа СтIалдал хтайла, Сулейманан 30 йисалай алатнавай. Ам гьа вич хьтин кесиби хзандай Марият лугьудай рушал эвленмиш жезва. Абуру чпиз кIвал эцигиз, сал, багъ кутаз эгечIзава.

Шаирвал, лугьудайвал, Аллагъ таллади гузвай пай тирвилияй, икъван чIавалди акур уьмуьр, кIватIай тежриба Сулейманаз вичин яратмишунрин чешме хьана. Адан камаллу келимаяр, насигьатар, зегьем юкъуз къарихвал рекьидай булахдин яд яз хуьруьнвийрал ва дустарал, вири халкъдал агакъиз эгечIна.

Сифте шиир Дербент шегьердикай ятIани, я туш билбилдикай теснифнатIани, и йисарилай СтIал шаир Сулейманан даим нурлу яз амуькдаи яратмишунрин рехъ эгечIзава. Къадирлу халкъ, халкъдин арадай акъатай бажарагьлу ксарин къимет хкаждай уьлкве далудихъ галайвилияй, СтIал Сулейманан тIвар уьлкведа кыляй-кылиз машгьур хьана. Ам сад лагьайди яз Дагъустандин халкъдин шаирвилин зурба тIварцIиз, виридалайни къиметлуди яз гьисабиз хьайи Ленинан ордендиз ва гзаф маса тIвараризни наградайриз лайихлу хьана. Ада гзаф къадар съездрани депутатрин сессийра иштиракна. Советрин писателрин сад лагьай съезддал, ам 1934-йисуз Москвадин Колонный залда кыле фенай, савадсуз шаирди вири савадлубур вичин бажарагьлувилелди мягьтеларна. Тарихда адан тIвар XX асирдин Гомер яз даим амуькна.

Стіал Сулейманан 150 йис

ШАИРВИЛИКАЙ ВА ДЕВИРДИКАЙ

(Советрин писателри ва журналистри шаирдикай газетрин макъалайра ва очеркра Стіал Сулейманан мецелай ишлемишнавай фикирар).

– Зи рикел мукъвал-мукъвал Максим Горький хквезва. Гьикъван хъсан инсан тир ам! Гьихътин зурба бажарагъвал авай адахъ! Чна вирида адавай чирвилер къачун лазим я. Ам амач лагъана фикир авурла, рикл пара тукъуъл жезва!

С. Мегътиеван «Ашукъдиз мугъманвиле» макъаладай.

– Шаирдиз гзаф чир хъун, ада жезмай къван пара чирвилер къачун лазим я. Эгер зун алим тиртла ва завай кхъиз жезвайтла!..

Стіал Мусаибан рикел хкунрай.

– За фикирзава хъи, кхъиз вуч хъайитлани жеда, амма а вахтунда рикл кудач, патар-патар жедач. Мани тукълуъриз клан хъайила, за вири гадарзава. Эгер чуълда аватла – ківалахни акъвазарзава, манидив эгечзава. Гъсятда къуншийризни эверзава: ша, яб це, мани арадиз акъатнава!

П. Павленкодин «Сулейманаз мугъманвиле» очеркдай.

– Эгер зун савадлу тиртла, жуван куьгъне ва цийи шиирдин ма-на-метлеб ва гафар рикелай алат тавун патал зани зигъиндиз икъван гуж гудачир. Амма зун билбилдила бахтлу я, вучиз лагъайтла, билбил абурукай виридакай магърум тирла, зи манияр инсанри лугъузва, чапдай акъатзава, маса халкъарин члалариз таржума ийизва.

Х. Аскар-Сарыджадин «Шаирдин скульптурный бюст» макъаладай.

– Чахъ ихътин адет ава. Лезги вичин дустунин патав мугъмандиз фидайла, ада багъдин лап хъсан емишрикай тухуда. Жуван яратмишунрин багъдин виридалайни хъсан емишар за Советрин властдиз гузва.

А. Безыменскийндин «Стіал Сулейман» макъаладай.

– Ашукъди вичин халкъдал вичихъ виридалайни хъсан вуч аватла, гъам, виридалайни хъсан инсанрихъ вуч аватла, гъам агакъарун лазим я.

А. Лейтесан «Стлал Сулейман» макъаладай.

– Жуван халкъдиз, жуван намусдиз хъиз, вафалу хъун лазим я, акл хъайитла, мумадин клвачер кваз, ракъинин сифте нур акъунмаз цтрадай, къазмадин гуърцелдилай анихъ кам янамаз, халкъдив агакъ тавуна, рекъидай маниярни арадиз къведач.

Э. Капиеван «Зурба ашукъ» макъаладай.

– Ингъе, куън, савадлу инсанар, вири балкланрал ала, амма зун ях-диз физва, заз квева ва вахтунива агакъарун четин я. Зунни балкландал хкаж. Асадикай куъмек къуна зун квева агакъдалди вил алаз акъвазун, балкланрин кам явашарун герек авач – зун къуъзуъ я, закай квева яр-гъалди рекъин юлдашни жедач, гъакл хъайила, жегъилар, куъ пурара зазни чка це, алад виликди.

* * *

– Белки жув жегъил тахъун зи бахтлувал ятла. Акл хъаначиртла, за-вайни жуван лайихлувал хуъз жедачир, зи къилни элкъведач. Шаирди вичин лайихлувал, жегъилар, сифтени-сифте хвена кланда. Шаирдин лайихлувал адан чилин лайихлувал я.

* * *

– Зун Москвадиз фидайла, инсанри лугъуз хъанай: «Сулейман, вуна куъгъне шаламар хутлун, гарданда галстук тур, костюмар къачу. Аллагъдиз шукур, пулуникай ваз дарвал авач».

За абуруз лагъанай: «За гъич садрани костюм алукидач, зун жуван куъгъне, серкин ни галай чухвадин къене амукъда – зи къуншийрални алай хътин чухвадин. Ам алаз зи гъавурда халкъ хъсан акъазва».

Зун Москвадизни жуван шаламар алаз фена. Зи къуват гъа шаламра авай.

Э. Капиеван «Стлал Сулейманахъ галаз жуван клвалахдикай» докладдай.

– Шаирдивай, эгер ам мейит туштла, кисна акъвазиз жедач. Адак вичиз кланзни-такланзни члуру карди къалабулух, хъсан карди шадвал кутада, амай дуъньядикай вичин мани чуънуъхна тек вич патал ам хуъз шаирдивай жедач. Шаир – им клерецдин тар я. Адан клуклини-клуквал са клерец хъайитлани аламай къван, инсанри адаз лашар яда.

Стлал Сулеймана вичикай авур ихтилатдай.

СтIал Сулейманан 150 йис

СтIал СУЛЕЙМАН

ВАТАНДИКАЙ ФИКИРАР

(Поэма)

СтIал Сулейманан кьилин эсеррикай сад тир «Ватандикай фикирар» поэмадин лезги текст гьатнавач, ам квахьна. Шаир Ибрагьим Гьуьсейнова урус текстинин куьмекдалди ам арадал хкана.

I

Йикьар физва кьвез алатиз,
Мани, заз ви сес чир хьана.
Ник юзазва гар акатиз,
Кьуьлуьн кьил кьун са сир хьана.

Ви ван гьатна япарава –
Гатфарни марф багьларава,
Кьай-мекь вири яргьарава.
Залум хьуьтлуьн эхир хьана.

Пай атIанвай гьуьрметдикай,
Зи фикир я кьисметдикай
Мани азад зегьметдикай
Кье цавун арш, гьуьндуьр хьана.

Рагьдандихьай маниди заз
Эверзава ашкьидаваз.
Кьуьлуьн кьил хьиз, сейли тир чаз
Мани галай уьмуьр хьана.

Киче жедай ахвар хъана,
Фена уьмуьр, махар хъана.
Кивачик квай рехъ дагъар хъана,
Физвай мичи фуруз, юлдаш.

Дуьнья вилик эцигзава –
УькIуь-цуру гекъигзава,
Гъам-гъижрандиз килигзава,
ТIар жезва зи хуруз, юлдаш.

СиратIул муьгъ хъиз, тир ви рехъ,
Гъутув къуна жедай вун хъвехъ.
Ацукънавай ватандал пехъ
Вахъ лугъунар лугъуз, юлдаш.

Вуч яргъариз акъатдай вун?
Гатайди хъиз галатдай вун,
Ахкъатдачир гъурбатдай вун,
Гъа датIана ялгъуз, юлдаш.

Фекъидив гвайбур вязер тир,
Чилел алайбур дердер тир.
Акъатзавайбур къуьнер тир
Хивелагди атIуз, юлдаш.

Закон, дуван, гъакI лал хъана,
ГъакIан биши са цал хъана,
Акъвазнавай, хиял хъана,
Чи рикI-жигер къачуз, юлдаш.

Лезги, яхул, гена чувуд –
Миллетар тир чун са шумуд.

Дуьньяда са уьлкве ава
Гъар са кардал вине авай.
Зайиф я чIал рикIе авай,
Адаз къвезвай тариф ийиз.

Гъуьлерилай гъуьлерал къван
Гегъенш хъанва чилер адан.
Рагъни ава пеле къакъан,
Гъич мукъва туш зайифвилиз.

2

Сада садаз къуьчIуькIай гъуд
Жедай хъи чун къалуз, юлдаш.

Муькъвер куз чи арадавай
Душман алчах савдадавай,
Вуч хийир хъуй чарадавай?
Рехъ ачухун суруз, юлдаш.

Галатнавай къуранвай гъил,
Аватдай къаз туьрездин къил,
(Буьркъуь тир вахъ авай къве вил)
Тур кIандай чав нур гуз, юлдаш.

Зи жегъилвал, вахтсуздаказ
Къвайи марф хъиз, бахтсуздаказ
Фена, дуьнья гъамлуз, акваз,
Ялвар ийиз цавуз, юлдаш.

Сагъибар чун тирди чилин –
Анжахни чун! – течиз якъин,
Чи мукъварал – гъамни тайин
Хъанвачир хъи къатIуз, юлдаш.

Чи уьлкведа гъам югъ, гъам йиф –
Вири уьмуьр я са тариф,
Къудратлу я фяле синиф
Чи партия галаз, юлдаш.

Гъа вилерик элкъвез авай,
Бед вахт рикIел хквез ава.
За гъарнихъ вил вегъез ава –
Килигзава жуваз, юлдаш.

3

Гур шегъерар чIехи хъана,
Поездрин ван къати хъана.
МуркIар къатIиз, гими хъана
Физ, гаф авач арифвилиз.

Дуьньядилай илитIна цIар,
Циф-чайгъундал илигна кIар,
Са хзан яз чи летчикар
Цава гъазур я йиф ийиз.

Къекъвез амач залум ина,
Терг авунва зулум ина.
Кесибрив гва гъукум ина,
Дуьньядал сад синиф ийиз.

Къизилдикай либас алаз
Уьмуьр физва бахтар галаз.
Хянавай къуьлуьн тум цаз
Фараш жезва никIер ина.

Алачухдин пек хъиз, йикъар
Къезил я, йиф – ичIи варцар,
Чи пакани галаз ракъар
Къведа ажеб иер ина.

Зи дуст – юлдаш, и уьлкведа
Уьмуьр ажеб заз хъуьреда.
Кабардин шив тик гуьнеда
Элкъвена зун жегьил хъана.

Шад йикъарив агакъна зун,
Эркинвилек акакъна зун.
Куьгъне буьвел элякъна, зун
ЦIийи багъдин билбил хъана.

Дуствал я са лали гевгъер,
Къуд патахъ ачух я рекъер,
Гзаф я чи кардин бегъер,
Гъардахъ азад къве гъил хъана.

ВегъейтIани за гъинал кам –
Жуван чилел алуькъда ам.
Гъар са инсан шад я тамам.
Садни авач сефил хъана.

Экв чкIанвай дагълар ава,
Къумлухрани багълар ава.
Билбиларни тарарава –
Артух шад тир гуьгъуьл хъана.

Азиз юлдаш, дуьнья еке,
Амма мутIлакъ тир, квай рехне.
Большевик атана, ингъе,
Ам лайхлуз дегиш хъана.

Миндалрин ял акъаз виче
Акъвазнава гъар са тепе.
Анардин яр аваз пеле
Илифнава сегъер ина.

Дуьньяда са уьлкве ава
Къуват, къудрат гъиле авай.
Зи манидихъ рехне ава –
Авач чилин кесер ина.

Пагъливанар я чи халкъар,
Яратмишна дуьнья пайгар,
Дуьнья цIийиз расдай гъунар
Авайбур я гъилер ина.

4

ЦIийи-цIийи заводрин ван,
Фабрикарни цIийи къакъан,
Гележегдин шегъерриз чан
Гудай устIар несил хъана.

Яргъал тир-заз мукъва я мад –
РикIиз хуш РагъэкъечIдай пад,
Агъзур рекъив тарифиз, шад,
.....

Пиришар абхаз цуькверин,
МуркIарни Къавкъаз синерин,
Туьркмен къумар, цав Кефердин –
КъатIудай шад къве вил хъана.

Тарифда за Рубас – Дондин,
Эльбурусдинни къакъан тир,
Рагъ хъиз ачух, чи Закондин
Чахъ чилин рикI – Кремль хъана.

Къуд патай Москов аквазва,
Адан вили цав аквазва.
Чи гербдин ялав аквазва
Ам дуьньядин сад къил хъана.

5

Жумарт хъурай ам гатфар хъиз,
Ширинни хъуй, вирт, ахвар хъиз,
Межлидани, чехирд карч хъиз,
Хъурай дустар таниш ийиз.

Душман пехъи хъанва, совет
Уълкведин экв тежез гуъзет.
Шер гва адав къаз кІанз гуъжет,
Акъвазмир вун тешвиш хъана.

Чулав йифен угъри хъанва
Дяве жез кІанз пехъи хъанва.
Чи турарни хци хъанва
Вучрай нагагъ дуъшуъш хъана?..

Алукьда сят, алукьда югъ,
Ватандини ийиз къуллугъ.
Эверда чаз вири – ажугъ
Фий женгиниз дашмиш хъана.

Уъзенгра кІвач твада чна,
Лувар ахъаз къада чна,

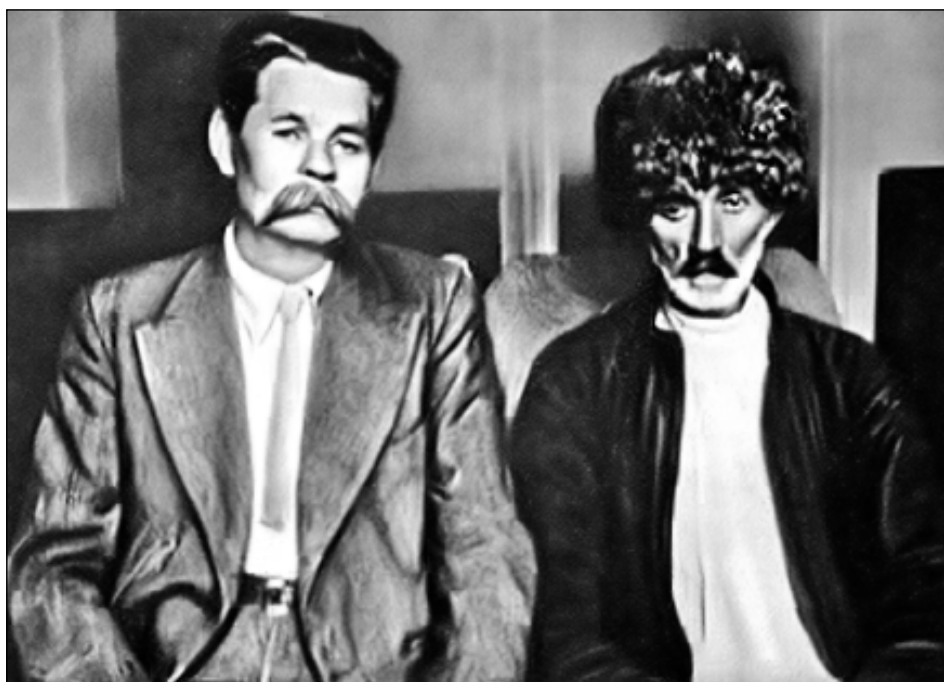
Агъзур яда сада чна,
Тур -тфенгдив дуънмиш хъана.

КІантІа югъ хъуй, кІандатІа йиф –
Жегъич адаз чун яз зайиф.
Вири чилин фяле синиф
Къведа санлай ахмиш хъана.

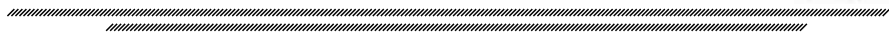
Чи гъарай ван хъайи абур,
КъатІна кІвачел алай зунжур,
Къведа чпин ажугъ, сабур,
Зур-гъайбат гваз чашмиш хъана.

Дуъньяда са уълкве ава,
Чехи къастар рикІе авай.
Гъахъ и чилел вине ава,
Къуълуън ник хъиз, дигмиш хъана.

1936-1937

Стал Сулейманан 150 йис

Николай ТИХОНОВ

ДАГЪЛАРИН РИКІ

(Очеркдай чІук)

(Вирисоюздин писателрин I съезд эвер гудалди вилик, гъеле 1933-йисан гатуз, Дагъустандиз Москвадин писателрин са десте атанай. ВКП(б)-дин Дагъустандин обкомдин отделдин зеведиш Юсуф Шовкринскийни галаз абур Дагъларин уьлкведин гзаф района хъанай. Анра кыле феи гуьрушмишвилерикай, акур агъвалатрикай, цийиз хъайи танишвилерикай Николай Тихонова «Дагъларин рикі» очерк кхъенай).

... Зун, винел жуван рекъин япунжини вегъена, къатканва, амма ахварал физвач. Зи вилерикай Юсуфахъ галаз атІай рекьер карагзава. Идал мадни са вуч ятІа алава хъжезва, амма ахвар туш. Зун чІехи ашукъдин гафарин таъсирдик ква, шаирдиз шаир ванцелай чир жеда, лагъанай ада.

Чи писателрин десте Къасумхуьрел хъайи югъ заз цІйи кылелай ахкуна. А чІавуз вири десте санал алай. Юсуфалай, Павленкодилай, Луговскойдилай ва залай гъейри адак лезгийрин жегъил шаир Фатахов, Москвадай тир художник Лаков, писатель, Дагъустандин къенин ва накъан йикъарикай гыкайрин автор Роман Фатуевни квай.

Къасумхуьрел агакъдалди чун Каспий гъуьлуьн къерех тирвал къекъвенвай. Чаз гзаф чкаяр акунвай: гъуьлуьз мукъва тир къацу тепеярни, виш йисарин хъархъу тарар ва гужлу къавахар алахъай-экуь вили цава чпин кукІушар акІурна акъвазнавай дереярни, векьер-къаларинни цуькверин фарашвиле батмиш хъанвай дагъларин ценерни. Цуьк акъуднавай тІуларилай атиррив ацІанвай зегъемвал къарагъзавай. Адав вири гъавани ацІанвай. Гъинлай килигайтІани, агъадихъай вили ва шкъакъ къван икьи тир гъуьлуьн гегъеншвал ачух жезвай.

Чаз девирри чпин мензилар кІандайвал атІанвай чкайра цІйи хуьрерни шегъерар акуна. Чна «Дагогнидин» яру ялаврин нефес гъиссна, Махачкъаладин портуна гимийрин лабаррин ванериз, Дербентда цІйи фабрикайрин сириставрин сесериз яб гана. Чун Белиждин патарив балугъар къазвай гимийрин фонаррин эквери тебрикна. Чаз куьгъне заманадин сеняткарвал, адетар, ацукъун-къарагъун амай хуьрер акуна.

Виринра хъиз, Къасумхуърелни чна кхъизвай инсанар, писателар ва шаирар суракъзавай. Чаз гъасятда лагъана хъи, Агъа СтІалрин хуъре шаирвал квай къуъзуъ кас ава. Кесиб, савадсуз лежбер я, ада шиирар туькІуързава, чуьн-гуърдихъ галаз абур лугъзува. Ам гзаф инсанриз чида, вири адакай рахада.

ТІвар адан Сулейман тир. Адан яшар пудкъадалай алатнавай. Чун вири десте санал адан къилив рекъе гъатна. Гъяд югъ тир. Шад ихтилатрик кваз физвай чна жадай гуърушмишвиликай тІимил фикирзавай. Чун каф къилеллаз авахъзавай Гуьлгеридал цІийиз эцигнавай чІехи, гзаф тагъарин муькъвел тажуб хъанвай. Муькъвелей анихъ къве пата къакъан тарар аваз дуьзен рехъ фенвай. Къибледихъай, са уьтери къатІуз жез, вили ранг алаз, гъа гила-мад гуьмеда цІрана куьтягъ жез гъазур тир Шагъ дагъ аквазвай.

Зун, рекъе гъалтзавай чкадин инсанар мягтелариз, яд авай хвал къуна физвай, анани дагъларай атана секиндиз авахъзавай яд метІерив къван авай. Зал гзаф дамах гвай цІийи чекмеяр алай, амма абуру кІвачер акъван чуькъвезвай хъи, цъй финикди регъят хъанвай за жуваз Къасумхуърел хтанмазни абур дегишарунин гаф ганай. Зун, фикирар гъарнихъ чкІана, къуд патаз килигзавай, рехъ къуна физвай жуван юлдашрив рахазвай, амма зак са гъихътин ятІани къил акъат тийизвай гъисс квай, зи къалабулук артух жезвай.

Чун акуна-такуна багъларин юкъва батмиш хъанвай Агъа СтІалрин хуъруъз агакъна. Чаз адетдин, дагъдин хуърера гзаф авай къве мертебадин кІвалер акуна.

Чи къаншардиз юкъван буйдин къуъзуъ итим атана. Ахътин итимар гъар са хуъре гзаф ава. Адал алай чухва лап куьгънеди тир. Ам экъечІни кІваляй ваъ, кІвалерин цахъай, таран далдадихъай авуна. Азаддиз цІингавар ягъиз кІанзавай гъвечІи, амма ацІай жендек авай барцІакдин гардандихъ вичин гъвечІи, къурай гъил вегъенвай и кас явашдиз къвезвай. Адан кІвачер къецІил тир, вич икІ таниш тушир инсанриз акуни адаз регъуъ авунвай. Амма чун вичин къилив атанвайди чир хъайила, ада кІваляй низ ятІани эверна, анай экъечІайда барцІак тухвана жагъун алай параддиз яна. Сулейманакай тадиз масад хъана, ада вичин лайихлувал хуъзвай иесидин ишарадалди чаз, мугъманриз, кІвализ теклифна.

Чун къвед лагъай мертебадиз хкаж хъана, тавдин кІвализ гъахъна. Ана авай шейэр уьмуърди ахтармишунрай акъуднавай хътин усалбур ва куьгънебур тир. Рехи цакай куьгъне рух куьрсарнавай, ахътин са рух накъвадин чиликни квай. КъацІарал, дагъвийрин адет тирвал, къажгъанар, курар, бадияр ва маса къаб-къажах алай.

КъетІен паргалар алай эгъли дишегълиди регъуьвал кваз чаз хвашгелди лагъана. КІвалин иесидин хчини, абурун са мугъмандини чи гъилер къуна. Хзан чун къунагъламишунин къайгъуйрик экечІна. Чна Сулейманавай чахъ галаз ихтилатар кІвале ваъ, фена багъда авун тІалабна. КІвале дарни тир, хзандин къайгъуярни чаз аквазвай. Къецел хурушум жезвай, кІвалин вилик квай тІула ракъини ифирнавай векъер-къаларин ва тамун-таран атир гъатнавай. Адалай анихъ къалин кул-кусри къунвай тепе хкаж хъанвай.

Чун гъа и тІулаз эвичІна. Са арадилай Сулейманни кІваляй экъечІна. Ада шаламар алукинавай. Хци дафтарни гъана. Яру ва чІулав цІарарин арайра бубади туькІуъриз хци кхъенвай шиирар авай.

Сулейман чІурал ацукъна, адахъ галаз - чунни. Зун адан чинин кІалубриз килигиз акъвазна ва гъавурда акъуна хъи, зи рикІелей ам гъич садрани алат-

дач. Ам вири уьмуьрда четин зегьмет чӀугур, гзаф имтигьанрай эьгьечӀнавай, амма абурун азабрин гелер алачир инсандин чин тир. Кефина эьждай, туьнт ва я галатуниини кьуьзуьвилин са цӀарни и чина авачир. Сулеймана гьеле чӀулав чӀарар гзаф кумай гьвечӀи чуру, шуькӀуь кӀвенкӀвер винелди алчударнавай спелар тунвай. Чилиз килигзавай вилер дерин хиялрик квайбур хьиз аквазвай. Амма и зериф, эсерлу, секин чинин умуми шикил регьимлуди тир, ана чӀехивал ва гьейбатлувални авачиз тушир.

Вич зайифариз, ажузариз алакьдай крар гзаф акунвай и касдиз, амма абурун тӀем акакь тавун анихь амуькрай, ам вичин уьмуьрдин вири бедбахтвилерин кьилел хкаж хьана. Ам уьмуьрдин макьсаддин гьавурда адахь чалишмиш жезвай амай вири инсанар хьиз ваь, мумкин я, сифтедай вичин кьилни акьат тийизвай жуьреда акьуна. Ам рикӀин дегьнейра арадиз кьезвай гафунин ихтиярда авай, шаирдин и гафни исятда чаз ван жеда...

Эхирни, Сулейман рахана. Ада сифтени-сифте пара гьуьрметлувилелди вичин мугьманар ву жар ятӀа хабар кьуна. Чна нубатдалди танишвал гана. Адаз урус чӀал, чазни лезги чӀал течирвилай, чи ихтилатар са кьадар четинвиле гьатна – сесинихь яб акална шиирар таржума авун регьят кар туш. Ада чавай урус чӀалал шиирар кӀелун тӀалабна...

– Амма, Сулейман, урус чӀал течизвай вун абурун гьавурда акьадач эхир.

Ада и гафар лагьайдан дуьзенавили мягьтеларнавай тегьерда мили хьверна ва чуьнгуьрдин симерихь тезенаг геляна жаваб гана:

– Шаирдиз шаир ванцелай чир жеда!

Ибур шиирдин тӀебиатдикай лап гзаф фикирнавай инсанди лагьай гафар тир. Чна адаз нубатдалди шиирар кӀелна. Ада вичиз течир чӀалал ван ийизвай цӀарариз яб гузвай, яргьи, артистдинбуруз ухшар авай тупӀаралди пӀапӀрус алчудариз, ада вичин пӀузарарни юзурзавай, гуя абуру кӀелзавайдахь галаз шиирар тикрарзава. Ахпа, а шиирар лезги чӀалаз таржума ийидайла, адан вилер ацукьнавайбурун кьилерилай виниз яргьаз килигзавай. Ада инал кӀелай шииррин тариф авуна. Ахпа ихтилат адакай вичикай, адан шииррикай, адан уьмуьрдикай башламишна.

Нянин ракъинин ишигь гьеле кьавахрин кукӀушрал ва тепедин кьилел аламай, чун ацукьнавай тӀула мичӀивили сирнав ийизвай, гьа артух жезвай мичӀивиле Сулеймана вичин шиирар кӀелиз ва чуьнгуьрдихь галаз лугьуз башламишна.

Эхь, ам гьахь тир. Шаирдиз шаир ванцелай чир жеда. Чаз ван жезвайдини кьуьзуь пешекар ашукьдин, лугьун хьи, чи таниш, вичивай гаф гафунихь галкӀуриз тежез, чарадан манияр лугьузвай ашукь Искендеран, гьеле руьгдай шаир яз, вичи кьурьандай чирнавай шиирар хьуси вичинбур хьиз кӀелзавай, халкъ абурун гьавурдик кутазвай фекьидин сесни тушир. Адак чилин шадвални ажугь квай, гуя и сесинал и чун ацукьнавай багьдивайни, и дагьларивайни, сад садал гьалчиз рагарин кьаябар гваз физвай вацӀувайни рахаз жеда. Ам эбеди батӀракдин, зегьметкеш инсандин ихтилат тир. За фикирна хьи, адан мецелай шииррин и дамах гвачир гьейбатлувиле, ачух, и дагьларин кьван квай чилер хьтин векьни гьахьлувиле, ваз гьикӀ кӀандатӀани кьабулиз жедай, уьмуьр рахазва. Амма тӀебиатдивай вичивай кьачунвай и гьевес, и кьуват гьисс тавуна вавай акьвазиз жедач. Мумкин я, ада гафар чеб чпихь галкӀурнавай, рагар чеб хьиз, санал кутӀуннавай кьайда ва гьа икӀ ада яратмишнавай образар маса

чІалаз элкѳуьрун кыле тефидай кар я. Адан фикирар лугѳуз, и таза ва жафа алай чІалавни жуван кѳайдада эгечІиз жеда, амма гѳич са таржумадивайни, цІарба-цІар таржумадивай генани, адан шиирра яшамиш жезвай уьмуьрдин гѳерекатдин гѳич хѳенни хуьз жедач.

Багѳда мадни мичІи хѳана. Элкъвена вил вегѳей заз чун мадни гзаф хѳанваз акуна. Куьчедай атай касни авачиртІани, и тІулал инсанар пара хѳанвай. Абур мадни артух жезвай. Заз тепедин кылелай кѳалин кул-кусрин арадай никІериз физвай жигѳир авайди чизвачир. Чуьлда кІвалах куьтягѳна, дагѳвийриз хас тирвал, ван-сес тавуна хуьруьз хквезвай лежберар, Сулейманан манийрихъ яб акализ ацукѳнавай инсанар акуна, чи патав агатнавай, чпин дергесар чилел вегѳена, нефес акѳуд тийиз, цуквал ацукѳнавай.

Хуьряй иниз нянин кѳуларилай кѳарагѳзавай ниэр галай гумар, мал-лапагдин гѳарай-эвер, мадни са гѳихѳтин ятІани йифен сесер, арабайрин чІигъ-пІигѳни агакѳзавай, амма и тІулавай инсанар эсиллагѳ юзан тийиз ацукѳнавай.

Чун вири и акѳалтІай четин уьмуьр акур, савадсуз, амма вич руьгѳдин азадвилдин ва дурумлу зигѳиндин иеси тир кесиб лежбердин мецелай рахазвай халкъдин поэзиядин таѳсирдик квай. Чаз ам элкѳвена вири тІебиатди яратмишзавайди ва амни даим ргаз амукѳдай чешме тирди аквазва.

Чун ада шиирар кІелна ва манияр лагѳана куьтягѳайдалай кѳулухѳни яргѳалди а багѳда амукѳна. Чун маса месэлайрикай рахазвай. КІвалин иесини адан хайи хуьруьн, Дагѳустандин вилик уьмуьрди вичи эцигнавай цІийи везифайрин гѳавурда лап хѳсандиз авай.

Чун адан шииррикай, адакай вичикайни рахана. Ам кесибдиз яшамиш жезвай, гонорар ада кѳачузвачир, маса куьмекарни адаз гузвачир. Вирида адан машгѳурвал артухарзавай, амма и куьуьз касдин уьмуьр хѳсан, агѳваллу авуникай садани фикирзавачир.

Чна вичиз дуланажагѳ хѳсанарунин, шиирар туькІуьрдай шартІар яратмишунин патахѳай куьмек теклифайла ва гѳакІни вичиз мугѳман хѳунай ада чаз такабурлувилелди чухсагѳул лагѳанай.

Кѳасумхуьрел чун Сулейманан шииррин чІехи таѳсирдик кваз рекѳе гѳат хѳувуна. За фикирна хѳи, «Шаир гѳалтай югѳ бахтлуди я» лагѳай мисалдихъ гѳакѳикѳи метлеб ава, ибур гѳакІан гуьрчег гафар туш. Эхъ, им бахтлу югѳ тир. Заз инсандин руьгѳ тешкилзавай, адан уьмуьр вилик тухузвай, инсанвилдин вири метлебар чпив ацІурзавай шаирвилдин гафар ван хѳанвай. Чулав рикІ дар Шопенгауэра лугѳудай: «Ктаб куь хсуси фикирар акѳалтІайла, анжах ахпа кІелиз башламиша». Вичин кѳаравулда тІебиат акѳвазнавай, ада вичиз Гомеран бажарагѳни гайи Сулеймана уьмуьрда гѳич са ктабни кІелнавачир, чІехи уьмуьрдин чешмейрай кѳачузвай адан фикирарни акѳалтІзавачир. Ада вичин бажарагѳвал, пайи-паяр ийиз маса гуз, куьтягѳнавачир, акур четинвилерин заланвилик кутуна гѳиляйни акѳуднавачир, амма, инсанрив ва чилив мукѳавал хуьз, ада гѳар са касдиз хуш аваз гузвай шадвал хвенвай ва артухарнавай. Ам шиирралди яшамиш жезвай, абур адан нефес тир. Адан бейнида вири халкъ, уьлкве, тарих яшамиш жезвай. Шаир вич вакѳиайрин чан алай ктаб тир.

Адан чуьнгуьрдин назик сес вич элкѳвена тІебиатдихъ галаз алакѳалу ийизвай гимишдин гѳал хѳиз тир. Заз ам, чун хѳѳейдалай кѳулухѳ, яргѳал, вичиз течир Москвадай атай мугѳманрихъ галаз хѳайи танишвили кѳалабулух кутуна, балхундал гѳикІ ацукѳнаватІа, аквазвай.

Цава гъетер куькIвена. Къибле патахъай, яргъай Шагъ дагъларин живер винел гъуьм алаз аквазва. Абурун къулухъ Азербайжан гала, ана, гъуьлуьн къерехдал нафт хкудзавайбурун чIехи шегъер ала, ана, гъеле гъуьлелай а патаз, Юкъван Азиядин ифей къумлухриз акъатдалди, Сулейманни хъанай. Жегъеннемдин цIун зегъемвиле акъалтIай залан кIвалах тамамариз Сыр-Дарьядал муьгъ эцигдайла, гъанани, ахпа мад Бакудани – виринра мичIивал ва каш авай. Уьмуьрди адаз зегъметни кесибвал гана, амма ада лагъана: «За ваз ахътин къуват гуда хъи, ам гваз вуна виридалайни девлетлу касдин уьмуьр тухуда, амни, а къуватни шаирвилини гаф я, ада ахмакъар чукIулди хъиз атIуда, акъулу инсан шад ийида, вучиз лагъайтIа вуна адаз вичикай вичизни, вири дуьньядизни суьгъбет ийида. И девлетди вун вири девлетлуйрилай вине эцигда. Ам вавай къакъудиз гъич садалайни алакьдач». Амни гъахъ я, уьмуьр куьтягъ жезва. Кесибвиле аваз пудкъанни къуд йис хъанва, амма зун, къуш хъиз, циф хъиз, Шагъ дагъдин гар хъиз, азад я. Ингъе къе зи къилив регъимлу инсанар атанвай, абуру зи дуланмишвиликай хабар къуна, чпи заз куьмек гудайди, зун къедлай къулухъ ихътин четинвиле, кесибвиле яшамиш хъун лазим туширди лагъана. Абуру бейкеф жез кичIела, завай и кесибвал тIебииди тирди лугъуз хъанач, вучиз лагъайтIа, эгер зун регъятвилерин, гъуьрметрин юкъва хъанайтIа, зи чIаларин ишигъ туьхуьдай, чIулав накъвада гъатай гапурдин хчивал хъиз, абурун метлебни квахъдай. Абуру фикирзава хъи, гуя заз чпивай са вуч ятIани кIан я. За жуваз кIани вири затIар къабулнава: зи халкъдивай, гуьзел дагъларин, къешенг багъларин, регъимлу инсанрин, гуьрчег рушарин, викIегъ гадайрин юкъва зун тунвай хайи чиливай. Зун абурал виридал ашукъ я, къе къерехдай куьмек гуналди зи камаллувал артух хъжедач.

Регъимлу гафарай абуруз чухсагъул. Зун абуру кIелай шииррин гъавурдани акъунач, амма, за къатIайвал, абуру хъсан шиирар тир. За абурузни гъакI лагъана: «Хъсан шиирар я, къезилдиз къевезва, къуватлуз къевезва. Заз ванцелай чир жезва...»

Къасумхуьрел агакъна муькъвелай Гуьлгеричайдин винел къугъвазвай дири лепейриз килигиз леззет къачузвай зи фикирда зурба шаир гъа ихътинди яз аквазвай.

«Шаирдиз шаир ванцелай чир жеда», – лагъай гафар зи бейнида, йифен мичIивал атIудай ракетадин ишигъ хъиз, амукънава. Лакрин Шовкра хуьре къакъан къавал япунжидик ахвариз фидалди вилик зи вилерикай маса хуьруьн, Агъа СтIалрин шикил, куьгъне хъанвай чухва алай, къурай, къуватлу гъилерал чуьнгуьр алай къуьзуь ашукъдин къамат карагна...

Урус чIалай.

Таржума авурди Абдуселим ИСМАИЛОВ я.

Стіал Сулейманан 150 йис

ШАИРДИКАЙ ФИКИРАР

«Заз ва – а кар заз чизва – неинки тек са заз, ашукь Стіал Сулеймана зурба таъсир авуна. Заз и савадсуз, амма камаллу кьуьзуь касди, президиумда ацукьна, кушкундалди вичин шиирар гьикі теснифзавайтла, акуна, ахпа ада, ХХ асирдин Гомера, абур гьейран жедай тегьерда келна. Сулеймана яратмишзавай хьтин поэзиядин жавагьирар арадиз гьиз алакьзавай инсанар хуьх».

М. ГОРЬКИЙ

Яшлу Сулейман, жаван хьиз, жегьил Советрин чилел, и зурба чилин кьагьриман веледрал, адан гзаф инсанперес, шад, кьарсуриз тежедай кьурулушдал ашукь тир.

В. ЛУГОВСКОЙ

* * *

Стіал Сулейман халкьди вичи члехи авур, амма Советрии властдин девирда еке машгьурвал кьазанмишай халкьдин халис шаиррин жергеда ава.

М. ШОЛОХОВ

* * *

Стіал Сулейман гзаф зурба ва халис шаир я... Дагьустандии члехи ашукьдин рикел вичин Ватандин накьан перишан югь гирт хьсандиз аламай. Гьавиляй ам адан гьалибвилерив ацанвай кьенин йикьал ва гурлу пакагьан йикьал ашукь тир...

Л. ЛЕОНОВ

* * *

Стіал Сулейман вичикай баркаллувилин манияр теснифна кландай ва тесниф ийидай ашукьрикай сад я.

А. БЕЗЫМЕНСКИЙ

* * *

Стіал Сулейманакай члехи шаир хьана, вучиз лагьайтла адахь вичин уьлкведин уьмуьрдал гуьзчивалдай ва адан гьавурда акьадай халис члехи бажарагь авай.

П. СКОСЫРЕВ

* * *

Зиз чиз, Стіал Сулейман тлебиатди анжах шиирар кхьин патал халкьна. Адан ялавлу шиирри, Дагьустандин дагьларилай эгечина, чи уьлкведин вири пиплерал хьиз, Гуржистандин винелни лув гана:

«Баку, Тифлис, гена Москов, мад Ленинград ава чаз», - лагъана члехи шаирди. «XX асирдин Гомер « халкъарин дуствилин шаир хъана. Чна стха тир Дагъустандихъ Стлал Сулейман хтин «Билбил» хъунал клевелай дамахзава.

Н. МАРГИАНИ

* * *

Стлал Сулейман члехи поэзиядин лишан я. «XX виш йисан Гомер!» -дуйньядин са шаирни ихътин къиметдиз лайихлу хъайиди туш. Адан ялавлу цларари чун къени гъейранарзава.

Р. АХМАТОВА

Гъар са халкъдин гъар са члехи устаддик амай халкъарин пайни ква. Стлал Сулейман Азербайжанда жуванди, хайиди, багъри кас яз гъисабзава. Члехи шаирдин аял ва жегъил йисар Низамидин ватан тир Генжеда, Физулидин, Вагъифан, Сабиран ватан тир Азербайжанда къиле фена.

Ж. НАВРУЗ.

Сулейманахъ хътин машгъурвал авай шаирар чилерин винел тек-бир ала. Адан камаллу, фасагъат хци шиирар Эрменистандин шаирриз гзаф мукъва я. Амма XX виш йисан Гомеран хатл маса са шаирдин хатлунизни ухшамаш туш.

А. УТМАЗЯН.

Сулейманан патав Эльбрусни Казбек са шейни туш, Сулейман Кавказдин цлийи куклуш я.

Э. КАПИЕВ

Дуйньядин культурадин цава гъич садрани туьхуьн тийидай гзаф зурба гъетери нур гузва. Абурукай сад Дагъустандин къилелни куь-клевенва. Адан тлвар Стлал Сулейман я.

М. ЦАГАРАЕВ

Дагъустан поэзиядин макан я. Адан гъар са кклалди, гъар са бу-лахди мани лугъузва. Амма Дагъустандин эдебиятдин виридалайни къакъан куклуш, адан Эверест Стлал Сулейман я.

В. ТУРКИН

Стлал Сулейман – аламатдин аламат я, амма гъа са вахтунда ина аламатдин кар авач: XX асирдин Гомер лезги халкъдин дердери яратмишна ва гила, хушбахтвал къазанмишнавай вахтунда, халкъ-дин шадвили ам хкажна дуйньядин эдебиятдин сегънеда эцигнава.

Х. НАМСАРАЕВ

СтIал Сулейманан 150 йис

Ханбиче ХАМЕТОВА,
Дагъустандин халкъдин шаир

«ШАИРДИН КЕСПИ ТАКАБУР КЕСПИ Я»

Чи тарихдин, культурадин, литературадин мичIи пипIер, лацу лекеяр... Яраб абур садлагъана дегиш хъайи уьмуьрди арадал гъана жал, я тахъайтIа, абур гъамиша чи бейнида, гагъ къизгъин жез, гагъ элужиз, чи руьгъдик хкуьриз, чи намусдик къарайсузвал кутаз, чи къвалав гвайтIа?

«Культ личности» тIвар акъалтай йисар... са тахсирни квачиз пуч хъайи къван инсанар, а гъахъсузвилер Ватандин ЧIехи дяве башламишайлани акъваз хъаначир. «Ахпа партиядин XX лагъай съезд, культ личности» барбатIун... идахъ галаз арадал атай умудар... ва ахпа яргъалди давам хъайи «застой» тIвар алай девир, сад хътин къеле ганвай инсанар, бажарагъар, крар, шейэр, дараматар... гъинихъ килигайтIани сейли хъайи рагъул ранг... ва, эхирни, атай перестройка, ашкаравал, демократия.

И вакъийрихъ галаз зи несил ва къилди къачуртIа, къелем гъиле авай кас хъиз, зун гъихътин алакъада хъана? Четин суалар я, жавабарни регъятбур туш.

СтIал Сулейман, «XX лагъай асирдин Гомер», Дагъустандин советрин литературадин бине кутурбурукай сад, хайи литературадин чIехи са векил, уьмуьрдин университетар куьтягънавай бажарагълу ва камаллу кас. И делилар виридаз чида. Са акъван яргъал дурум тагай советрин девирда шаир машгъурвилдин къакъан гъуьндуьррив агакъайдини виридаз ашкара я.

Амма Сулейманан уьмуьрдин са бязи кхъин тавуна амай чинрикай и мукъвал къведалди хейлинбуруз хабар хъанач. А чинарни гъа чна винидихъ лагъай «культ личности» аваз хъайи четин йисарал гъалтзава.

Малум тирвал, Сулеймананни лезги литературадин чIехи къайгъудар хъайи алим, чIалан устад Гъажибег Гъажибегован арада еке дуствилдин алакъаяр авай. Сулейманан инкъилабдилай вилик йисара яратмишнавай ва советрин девирдин яратмишунар гуьнгуьна хтунин мураддалди переводчикар патал абурун цIарба-цIар таржума авунин рекъе, алимди йиф-югъ талгъана еке зегъмет чIугунай.

Н. Самурский, ахпа Гъ. Гъажибегов «халкъдин душманар» яз къунва лагъай терс хабар галукъай Сулейман 1937-йисан августдин вацра вичин дустарин

суракъдиз Махачкъаладиз атайдакай заз 60-йисара чир хъанай. А йисара Гь. Гьажибегован уьмуьрдин юлдаш Зулейха Султанова са шумуд сеферда чи кIвализ мугьман хъанай. Адан суьгьбетар А. Саидова, Гь. Гашарова ва за нубат-нубатдалди кхъенай ва лентиниз къачунай. Абур гилани чи архивда амазма.

Гь. Гьажибегов вад тIуб хъиз чидай Сулейман, вичин дустуниз «халкъдин душман» лугьнавал сакIани рази жезвачир. Шаирди им са вад йикъан гьалатI яз гьисабнавай ва и гьалатI дуьзар хъувун патал къуьн кутун вичин буржи яз къунвай. Гьайиф хьи, шаирдин умудриз терс вахтунни тIвал яна. Эмир гьилевайбуруз халкъдин шаирдихъ галаз и месэладай гьич рахазни кIан хъанач.

Малум тирвал, Н. Самурский къурла, адан чкадал партиядин обкомдин I – секретарь Сорокин хкъанавай, КГБ-дин чIехидини Ломоносов тIвар алай кас тир. Гьа и йисара обкомдин отделдин зеведишвиле кIвалахиз хъайи Гь.А. Аликберова тесстикъарайвал, Сорокинани Ломоносова Сулейманаз Махачкъаладиз эверна ва меркездин Ленинан тIвар алай майдандал «халкъдин душманар» русвагъзавай митингдал рахун ва а рахунрик Самурскийдин ва Гьажибегован тIварарни кутун теклифна. Амма, шаирди вичи лагъайвал: «Гьахъ лугьун къадагъа тир, гьахъсузвал шиирда тун мумкин тушир». Сулейманан рикIел гьа вичи лагъай маса гафарни хтана: «Шаир, эгер адал чан аламантIа, лал жедач, ам рахада». Сулеймана гьакI авунни авуна. 7-ноябрдиз (1937-йис) ада эхиримжи сеферда вичин шиирар кIелна. А шиирра шаир халкъдихъ элкъвена рахана, къадирлу халкъ вичин вафалу рухвайрин гьавурда гьамиша авайдакай ва жедайдакай лагъана.

Ада кIелай чIаларик я Самурскийдин, я Гьажибегован тIварар ван тахъай Сорокина ва Ломоносова шаирдиз чпин тажубвал ва наразивал къалурна ва айгьамдалди Сулейманаз къурхуяр гана.

Амма Сулейманавай масакIа жедачир, куьз лагъайтIа, вичи лагъайвал, «Шаирдин кеспи такабур кеспи я». Сулеймана уьмуьрдин, вахтунин терезар мад чIур хъайиди къатIана, бейкеф хъайи шаир хайи хуьруьз хтанмазди месе гьатна. Гьайифди атIанвай шаир 23-ноябрдиз рагьметдиз фена.

Малум тирвал, Э. Капиева гьа йисара «Шаир» ктабдал кIвалахзавай. Вири новеллаяр кхъена, чапдизни акъуднавай. Амма са новелла «Власть» куьтыгъ тавуна амай. А новеллада, Н. Капиевади кхъизвайвал, авторди Сулейман яратмишунрин фагьум-фикиррин яцIарай акъудна, къалабулук кутагъвай уьмуьрдин вакъийрин юкъва къалуриз кIанзавай.

Капиеван фикирда мад са новелла авай. Ада ам кхьин патал гьазурвал аквагъвай. А новелла патал эпиграфни гьазур тир: «Инсаф заз, инсаф! Тек са нефес къванни! Виридалайни къурхулу, эйбежер затI кьиникъ ваь, кисун я».

Чавай гила Капиеван фикир давамариз жедач, адан гафарин айгьамдик хкуьрунни гьакIан кар я, амма чна адан са келима инал мад гьин: «Аман, шаирдин кеспи вуч четин я!» («Четыре притчи», 1939 г.).

Сулейманан уьмуьрдихъ галаз алакъада авай и ва маса и жуьредин делилри 70-йисара зун секинсуз авунвай ва гьа йисара за «СтIал ва къван» тIвар алай поэма кхъенай, адан 3-кьиле 30-йисара хъайи гьахъсузвилерин месэладални акъвазнай. Гуьгъуьнай чир хъайивал, гьалатIар хиве къур (реабилитация) къарарарни ахъатнатIани, а месэладикай кхьин къадагъа тир къван. «Куьз къадагъа я?» – лагъай суалдиз жаваб гудай кас хъаначир, кьилелай буйругъ гудай къайдайри пачагъвалзавай. Писателдинни кIелдайбурун арада цал авай,

«икІ кхьихь, икІ кхьимир» лугьудай вахтар тир, писателди яратмишай затІуниз кьимет гузвайбур келдайбур ваъ, литературадин гъавурда авай критикар ваъ, эмир гъилевай неченикар хъанвай. Чпиз табий тахъайбурал абуру гъасятда тагъмаяр эцигзавай, абурун ктабар планрикай хкудзавай, абуруз выговорар гузвай.

Бажарагъдалди халкъдиз кьуллугъ ийиз гъазур писателриз амайди са рехъ тир – рикІ кевиз кьуна, кьунвай рекъелай элячІ тавуна, чапдай акъатда, акъатдач талгъана, кхьин.

Зи «СтІал ва кьван» поэмани а йисара къадагъаяр себеб яз куьруь авуна чапдиз акъатнай. СтІал Сулейманан 150 йисан юбилей кьейдзавай йикъара, чІехи шаирдин руьгъдиз гьурмет яз за келдайбуруз а поэмадай са чІук теклифзава.

СУЛЕЙМАНАН КЪИНИКЪ

**Къуьзуь хъунвай терс жезва зун, векъини.
Мегер дуьз ланш кутаз женни викиник?**

**За дустунин тарифна – лагъана душман –
Ери-бине чириз кІанз хъана зун мугъман.**

**Заз лагъана – вун, къуьзек, атана нагъахъ,
Вун авам я, чидач ваз гьим батІул, гьим гъахъ.**

**ТукІуьрнай за жуван чІал, хъана куь векил,
Ингъе, хурал ала зи Ленинан шикил.**

**Хайи халкъдин буйругъда гъазур я зи мез,
Къадирсузар себеб яз явашдани бес?**

**Къе ваъ, накъ тир авам зун, япарни – биши,
Вилер аваз буьркьуь тир, яш аваз - гъвечи.**

**Къуьзуь кьилихъ вилериз хтана зи экв,
Яраб мад зун са тІуб хъиз амукъдатІа тек?**

**Зун шад я зи жемятдал, ватандал я шад,
ИйизватІа къисметди ягъанатар мад?**

**Гьинва зи дуст Нажмудин, гьинва, лагъ акван,
Сулейман, ви рикІикай жез тахъурай кьван.**

**Тукъуьл накъвар шагъид я, кас гумач къвалав,
Гъажини гваз хъфена тІурфанди чІулав.**

**ГьикІ акъвазин лал хъана, къабулдани таб,
Гъахъсуз касдин вилик бес жедани татаб?**

Накъ дуст къуна, къе ам за гайитІа маса,
Халкъ амукъдай, хъуредат гъилевай аса.

Шаир я зун, жемятди акъудна виниз,
Гъахълуни я, михъини такабурлу жинс.

За лагъана: «Нажмудин хъайила душман
Инкъилабдин экверин вуж хъурай фарман?»

– Эляс, къужа, – лагъана, – хъанва вун хибри,
Ви гафариз яб гуз чун вердиш туш ерли.

Багъа ятІа чан жуван, квахъна ахлад фад,
Хуъзва жеди, аяман, на душманрин пад?

РикІ лишан тир гуъллейрин – гафарин патахъ,
Мус къведатІа майдандал батІул кІудна гъахъ?

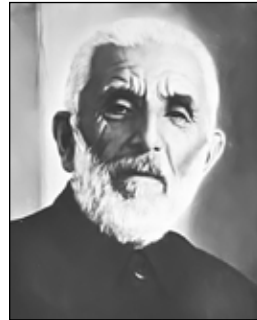
Месел ала Сулейман дар яз чилни цав,
Адан къилел саврухди яна чІулав ав.

Стіал Сулейманан 150 йис

Гьамзат ЦІАДАСА,
Дагъустандин халкъдин шаир

ДУСТ СУЛЕЙМАНАКАЙ

Ракъинив къван хкажна чи властди
ГъиснатІани баркаллаяр, гъуърметар.
КІвачел шални шалам хвена а касди,
Дегишарнач лежбервилини хесетар.

Янка КУПАЛА,
Белоруссиядин халкъдин шаир

РАГЪМЕТЛУ СТИАЛ СУЛЕЙМАНАЗ

Ажалдин дерт аватзава эллал,
Ширзама чун тазиятдин рекъини.
Анжах са халкъ эбеди я чилерал
Цавара экв гуз амай къван ракъини.

Я Кавказдин дагълара хъуй лекъери
Чпин югъ-йиф кечирмишиз гъарайдай,
Я кефердин яргъара хъуй севери –
Чебни лацу – лацу саврух къечІядай.

Виринра ван шиирдин –
Гьам югъ, гьам йиф – датІана,
Цава рагъ хьуй кишпирдин,
Я варз, къвалар ацІана.

Гьида табий авурай
Гьуьлуьн лепе къакъан тир,
Гьида лувар атІурай
Манидин ягъ-виждандин?

Вилаятда хкаж хьанвай дагъ цавуз,
Амирана тагъсиб чІугур гьакъунин,
Хана, чІехи хьана, чандин тагъ атІуз,
Инсан, вичиз чидай гьайбат гафунин.

Истисмардай варлуйри ам, манияр
Абуруз хуш тушир, рехне кутадай.
Адан кІвале бахтуни – агъ, дердияр! –
Твадацир гьил вичин гьатта хатадай.

Дуьнья вири женг я тек:
Эхир хьана къазадиз,
Азадвили яна экв
Сулейманан къазмадиз.

Аваздилаи билбилдин
Дережадиз вине яз,
Адан мани гуьгьуьлдин
Хьана мягъкем бине яз.

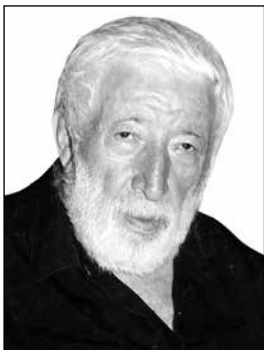
Регъбердикай вич чІехи тир, яд ргаз
Акъвазнавай чешмедикай уьмуьрдин,
НикІерикай нур чкІана гад рахаз,
Ракъини ранг ягъай къизил-кишмирдин

Ада мани галат тийиз лугьудай.
Манидин ван япарама къедалди.
Мани акъур яргъари ван къачудай –
Дербентдилаи Минскдал къведалди.

Эхир авач гьайифдиз.
Вун суруз гьикІ тухуда?
Халкъари ви тарифдиз
Манини чІал атІуда.

На рикІера халкъарин,
Фикирда хьиз къакъан тир,
Давамда сан яшарин
Баркалладик ватандин.

*Белорус чІалай.
Таржума авурди Ибрагъим ГЪУЪСЕЙНОВ я.*

Расул ГЪАМЗАТОВ

СУЛЕЙМАНАН ЧУЪНГУЪР

Н.В. Капиевадиз

Эхиримжи гатфарни гад
Алатна икI уьмуьрдин.
Рахаз амач устадив мад
Гимиш симер чуьнгуьрдин.

Сулейманан гилелай зав
Агакъна а аманат,
Зун фидайла чилелай, вав
Тада за ам саламат.

Ам захъ амай ирсни девлет,
Надирвилин лишан я.
Зав рахадай ширин суьгьбет,
Кьилел къвадай лейсан я.

Каспи гьуьлуьн кьерез мукьва,
Къацу дагъдин ценерив,
Зурба ашукъ турла сура,
Акунач зи вилериз.

Зун аял тир, лепейрив гвай
Дертни туьнтвал аквазвай,
Лал къванерив къатI чилик квай
Туьгьметдалди рахазвай.

Амма чуьнгуьр саламат тир -
Капиеван кIвалевай.
Чилел тежер аманат хьиз,
Гьар затIунлай виневай.

КIвализ атай мугьманрив ам
ЭкечIзавай суьгьбетдик.

Сулейманан шииррин гам
Веьгез чилиз ипекдин.

Гьабиб вични таьсирдик кваз
Сулейманан кьисметдин,
«Шаир» ктаб акваз-акваз
Багъа жезвай кьиметдиз.

Вири амаз – женгер, хирер...
Чан чукулурик акатна...
Дафтар гьиле кьурла, иер
Гафар вири къакъатна.

Амма куьмек хьанач рикIиз
КIвале амай аманат,
Хьсан вахтар рикIел хкиз,
Уьмуьр хуьдай саламат.

Ясдин партал алай свасан
Вилер адал алкIизва.
Тавазвилер кIамай накъан
ТIуб симерихь галкIизва.

Фена вахтар. Зул тир, зи кIвал
Мугьманривди ацIанвай.
Гьар чкадай яргьал, мукьвал
Абур пара атанвай.

Натальяни заз гьуьрметлу
Авай абурун арада.
Ам виридаз тир истеклу,
Амма тIимил рахадай.

ГьакI ятIани кьачуна гаф,
Бурж акьудиз хивевай:
– Кье гьахьлу яз акуна заз,
Ваз савкьват гун вижевай.

КьетIен савкьват я ам, Расул –
Багьа затI зи кIвалевай.
Сулейманан чуьнгуьр кьабул,
Вуна кье зи гьилелай...

Нагьв хьиткьинай вилерай заз,
Акьвазна ам тамашиз,
Гуя ада вугузвай саз
Агайдав кIвал тарашиз.

Куьрсарнава савкьват за кье
Цлахь, кIвалел абур гьиз.

Патав гваз ва акьаз виле –
Зи бубадин гапурни.

Виридалай артух шиир
Дагьустандиз алхишай,
Теснифна за ийиз фикир
Чуьнгуьрдикай багьишай.

Залайни мад артух чIалар
Масадбуру туькIуьрда.
Чуьнгуьрдивай тIалар-квалар
Тергиз чириз уьмуьрда.

Гьа икI даим амукьда цIай
Кьула цIийи теснифрин.
ЦIай куз хуьник кутада пай
Кьвезмай вири арифри.

*Авар чIалай. Таржума авурди
Абдуселим ИСМАИЛОВ я.*

СтIал Сулейманан 150 йис

Агмедуллагь
ГУЪЛМЕГЪАМЕДОВ

СТIАЛ СУЛЕЙМАН Я ЗИ ТIВАР..

Гъа ихътин гафаралди Дагъустандин халкъдин шаир, Ленинан ордендин сагъиб Гъасанбегов Сулеймана вичин са шумуд шиир куътягъзава. Шиирдин эхирда къзвай тIвар адан къул жезва. Им РагъэкъечIдай патан поэзиядин адет тир. СтIал Сулеймана гъамиша сад хъиз къул чIугвазвай жал? И суалдиз жаваб гун патал чна 1947-йисуз машгъур алим Мегъамед Гъажиева туькIурнавай «СтIал Сулейман» лугъудай ктабда авай шиирар кIелна. Ана 232 эсер ава. Шаирдин эсерар кIелайла, чун мягътел хъана амукъна. Арифдар шаирди вичин тIвар - шаирвили тIвар - муъжурд жуъреда лугъузва:

Ихътин гъалди чи вилик, вичин тIвар гъар жуъреда къунихъ вуч сир аватIа, лугъудай са суал гъана. И суалдиз жавабар яз гъвечIи-гъвечIи баянар гуниз мажбур жезва.

СУЛЕЙМАН

Им шаирдин тIвар я. И тIвар алаз ам, вичин амай хуъруьнвиар хъиз, гъар са инсан хъиз, и дуьньяда яшамаш жезва. Къилдин инсандиз, вири инсанриз хъиз, тIал-квал, хийир-шийир, каш-мекъ хас я. И гъиссер-гъалар шаирдизни аквазва. Ихътин умуми дуьшуьшра шаир чахъ галаз Сулейман яз рахазва. И кар иллаки «Кпул», «Къиздирма», «Тенбекдикай дар хъайила», «ТIалдиз», «Къве хтул къейила», «Примус», «Къуьд» ва маса шиирар кIелайла чир жезва.

Шаир вичин хуъруьнбурухъ галаз рахадайлани Сулейман лагъана алакъада гъахъзава. Масадбуруз несигъатар гудайлани шаирди Сулейман лагъана къул чIугвазва. И барадай «Бязи ахмакъ», «Нубатсуз», «Хъсан туш», «Вич яцIуз къадай авамдиз», «Квез вуч ярашугъ я» къалуриз жеда.

И дуьшуьшра шаирдин тIварцIихъ къве мана ава:

- 1) ада эсердин автор къалурзава;
- 2) ада эсердин мана-метлеб ачухиз куьмекзава.

Сад лагъай дуьшуьш РагъэкъечIдай патан поэзияда авай адет я. И карда

СтІал Сулейманахъ са цІийивални авач: ам таниш тир рекъяй физва. Гъа икІ тирвилай са бязи вахтара шаирди тарихдиз, дуланажагъдиз, философиядиз талукъ шииррални Сулейман лагъана къул чІугвазва.

Амма эсердин мана-метлеб патал вичин тІварцІикай менфят къачун – им СтІал Сулейманан яратмишунра гьалтзавай цІийивал я.

СТІАЛ СУЛЕЙМАН

СтІал Сулейман шаирдин шаирвилин тІвар я. Им, адет яз, ада партиядин ва гьукуматдин руководителриз бахшнавай шииррин эхирда къазва. Эгер шаир вичин эсерда халкъдихъ галаз, адан гегъенш къатарихъ галаз рахаз хъайитІа, гъа чІавузни ада СтІал Сулейман лагъана къул чІугвазва. Шаирдин философилин фикирарни СтІал Сулейман кхьиналди лугъузва. Чавай къейд авуртІа жеда хъи, СтІал Сулейман шаирди вичин официальный, гражданвилин къул яз ишлемишзавайди я.

СТІАЛВИ ШАИР СУЛЕЙМАН

И жуьреда тІвар ишлемишунихъ вичин сир ава. СтІал Сулеймана ам къве душуьшда ишлемишзава. Идалди СтІал Сулеймана вичи лугъузвай чІалан автор СтІалдилай тир Сулейман лугъудай кас тирди чирунилай гъейри, вич шаир яз, вич халис шаирвилелди амайбурулай тафаватлу тирди къалуриз кІанзава. Ингъе «Фекъийриз» лугъудай шиир. И шиирдин эхиримжи тек са куплетдайни шаирди вич фекъийриз шаирвилелди къарши эцигзавайди аквазва:

**Гатун рагъни хъуьтІуьн аяз –
Гъич кІандач кvez гъабур галаз,
Серин кІвале теспягъ чІугваз
СтІал шаир Сулейманаз
Чидайд я куь гъал, фекъияр.**

«Пушкиназ» тукІуьрнавай шиирда Сулеймана Пушкиназ еке къимет гузва, ада «Эхцигун я вун ярамиш, шаирарин кІвенкІве, Пушкин» лугъузва. Автордин вилик вич са квелди ятІани Пушкиназ мукъва тирди къалурунин месэла къвезва. Амма адавай вичин тарифар ийиз жедач – акІ хъайитІа, ам Сулейман жеч хъи! И месэла регъятбурукай туш. Шаирдин устадвал адакай ибарат жезва хъи, ада тек са гафуналди вични Пушкин «мукъвабур» тирди къалурна:

**СтІал шаир Сулеймана
Хкиз даим мецел, Пушкин.**

Я тахъайтІа къачун чна «Колхоздин гвена», «Герейхановаз», «Социализм», «Кесибриз» шиирар. Гъар са эсерда автордиз вичин фикир шаирвилин такъатралди гузвайди я лугъуз кІанзава.

Чна инал лугъузвай фикир мад са шиирдин баянралди субутариз жеда. Малум тирвал, 1935 лагъай йисуз Сулейманаз Москвадай Революциядин музейдин патай чар атана. А чарче Дагъустандин халкъдин шаирдиз Гъурметдин грамота, музейдин дустарин обществодин значок пишкешнавайдакай ва адаз обществодин гъурметлу членвилини тІвар гузвайдакай кхъенвай. Вичиз и гъурметар халкъдин шаир тирвилай ийизвайди чизвай Сулеймана «Савкъат» тІвар алай шиир кхъизва. Шиирдин эхирдани шаирвилини кьул чІугвазва:

**СтІал шаир Сулейманаз
Властдин кьуват ракъана.**

Лугъуз жеда хьи, СтІал шаир Сулейман лугъунихъни чІехи мана ава.

СТІАЛ ШАИР СУЛЕЙМАН

Макъаладин сифте кьиле лагъайвал, и жуьре кьул чІугун Сулейманан «Инсафсуз къавум», «Пис инсан», «Вирисоюздин совет писателрин съезддиз» шиирра гьалтзава. Пуд шиирни чпин темадал, манадал гьалтайла, сад садалай тафаватлубур я. Лугъун хьи, писателрин съезддиз талукъарнавай шиирдин эхир Сулейманан мецелай атайди туш. Вучиз лагъайтІа, чаз чизвайвал, съезддал кІелай шиир азербайжан чІалал теснифнавайди тир. Шиир гъа и съезддал урус шаир А. Суркова таржума авуна кІелнай. 1947-йисуз, Сулейман кечмиш хъана Ю йис алатайла, и шиир азербайжан чІалай лезги чІалаз Мегъамед Гъажиева таржума хъувурди тир. ИкІ хъайила, шиирдин эхирда СтІалви шаир Сулейман кхъейди Мегъамед Гъажиев я. Бес муькуь кьве шиирда вучиз Сулеймана вичиз СтІалви лугъузва? Гьелелиг ихътин са жаваб гуз жеда: СтІалви ишлемишунин себеб, авторвал къалурунилай гъейри, шиирдин ритм хуьн я. Чи фикирда маса жавабарни ава, амма абур гьелелиг лугъуз жедайвал дигмиш хъанвач.

СУЛЕЙМАН СТАЛЬСКИ

Сулейман Стальски 1935–1936-йисара туькІуьрай шиирра гьалтзава. Имни дуьшуьшдин кар туш: са патахъай, шаирдин тІвар вири Ватанда ва къецепатан уьлквейра Сулейман Стальский яз чкІизва, чкІанва. Шаирни вичиз и халкъдин вилерай килигзава. Гъасанбеган гада Сулейман шаир Сулейман Стальскидихъ галаз рахазва, шаирдиз акьул гузва, адав са тІимил ягъанат кваз рафтарвалзава:

**Вич жеда са кесиб лезги, –
Адакай вун жемир муьскуь.
Ай, Сулейман Стальски,
Вунни акІ цавай рахамир.**

Инал гъанвай мисалди шаирдин устадвилини деринвал мад са терефдихъай къалурзава: шаирдин тІвар-фамилия рифмадик кутазва. Рифмада жезвай гафарни халис «лезгибур» я – лезги, муьскуь, – абур шиирдин мана ачухариз куьмек гузва.

СТАЛЬСКИЙ СУЛЕЙМАН

Шаирди и жуьре Чувашиядин халкъдин шаир, Полоусов Шелебиди вичиз авур тебрикдиз жаваб тир шиирда ишлемишзава:

**СтАльский Сулейман зун
Къужа я са чуру лацу.
Шелеби вич Полоусу.**

И жуьрени манасузди туш. Авторди шиир талукъарнавайди вичин чАл чидай куьреви тиртА, Сулейман ва я СтАл Сулейман кхьидай. Амма шаирдин фикирда авайди лезги чАл тийижир, урус чАлан гъавурда гъатдай маса миллетдии векил я. Гъавиляй авторди вичин эсер са тИмил къванни «урусламишунин» мураддалди вичиз СтАльский лугъузва. Гьелбетда, инал ихтилат физвай жуьредик Сулейман Стальский лугъунин гьиссерни квачиз туш.

ФЕКЪИР СУЛЕЙМАН

Фекъир Сулейман лагъана шаирди къве шиир куьтягъзава: «Дулма уьцІуь авур къаридиз», «Талдиз». Къве шиирдани шаирди вичин язух гьалдикай кхьизва:

**Сенфен йифди яд чІугуна,
Гичинар къуд-вад чІугуна,
За аллагъдиз дад чІугуна.**

Гьелбетда, ихьтин зулум акур шаир фагъир я:

**АтАна хьи, на зи аман –
Са (йи) физ хъана лугъуз мугъман.
Кумир на фекъир Сулейман,
Мад икІ кІуь ийимир, къари.**

Малум тирвал, эхиримжи йисара Сулейман гъар жуьредин азарри зайифарна.

**ТІвар жеда ви гагъ «сухан тАл»,
Гагъ вал тІвар эцигна «кпул»...**

Ихьтин «мердимазарри» бизарнавай Сулейманаз фир-тефир чка сал жезва, вичин кар йикъалай-къуз четин жезвайди гьиссзава. Гъавиляй шаирди вичин язух къведайвал шиир куьтягъзава:

**АтІумир тІун на зи аман,
Гьелекмир фекъир Сулейман!**

И сефердани чаз аквазва хьи, шаирдиз эсердин тема, идея ачухариз тІварци куьмек гузва.

СТІАЛ ФЕКЪИР СУЛЕЙМАН

Вичин «фекъирвал» Сулеймана «Бязи тарта» шиирдани къалурзава. И шиирда гузвай «фекъирвал» винидихъ къалурнавай шииррилай тафаватлу я. А тафаватлувал шиир кхъей вахтунин дуланажагъдин шартГарихъ галаз алакь-ада ава. Шиир 1917–1920-йисара кхъенвайди я. А чІавуз, Мегъамед Гъажиева кхъизвайвал, «Дагъустанда, Куьреда Совет власть мягъкем жедалди, кесиб лежберривай архайинвилелди чпин кеспи ийиз жезвачир. СтІалрал, Магъмута-хуьрел, Целегуьндал, Кирка – эхирки гъар са хуьре сад-къве угъри, къучи авай. Абурун пеше – йифиз лежберрин кІвалер атІун, малар чуьнуьхун, юкъуз рехъ атІуз тарашун, валарикай ягъиз итимар кьин тир» (М. Гъажиев. Халкъдин шаир. СтІал Сулейман. Махачкъала, 1947, 101-чин). Ихътин алаш-булаш вахтара арифдар Сулеймана вич «фекъир» яз гъиссзава:

СтІал фекъир Сулейманаз Гъар патай ахвар аквада.

СтІал Сулейманахъ вичин къилихдин, вичин ишигъдин экв авай. Адан эсерар ахтармишуналди куьтыгъ тежер дерин, гегъенш ва гъамиша сирлу вилаят я.

Стал Сулейманан 150 йис

СУЛЕЙМАНАН НАСИГЪАТАР

* * *

Эй, факъир! Ви цару гашу –
Винел къуъл экІя жедайд туш!
Ягъалмишмир хвакъейди чу –
Къусудал къуъл квя жедайд туш!

Заманадин ужуз масан,
Чазни чида писни хъсан.
Къад-яхцІур йис хъайи инсан
КъепІина эчІя жедайд туш.

Вуна вун гъахъ, лугъуналди,
Ви а батІул гафуналди,

Жуван рикІиз кІан хъуналди,
Аршдихъ тІуб кя жедайд туш.

Фагъумзава за ви крар,
Цаварик кутаз жеч гурар!
Ламран винел чергес пурар, –
БалкІандивди тай жедайд туш.

Гъикъван куьк хъайитІан зурба,
Хъваз жеч мурдал якІун шурпа
Вич эсилдай ламран супа, –
Хуьнуьхалди тай жедайд туш.

* * *

Жуван гафар тефиз ише
Межлисда, – рахун хъсан туш!
Гъар нубатсуз гъилер эчІе
Ягъиз, гъарагъун хъсан туш.

Фагъумнамаз вичин саягъ, –
Виш салайни жедач уях,
Жемир а гафунин чІалахъ, –
АтІласдилай хун хъсан туш.

Вичин акъул вичиз дерин,
Шумуд ахмакъдиз за чирин,
Гъуьрч авуниз катра ери(н),
Гъич гъарагуьз хъун хъсан туш.

Чугваз даим агъузар,
Чандикай вич хъана бизар.
Михеннедиз гуй а азар,
Мера итим яхун хъсан туш.

Гъуд эця тавуртІа къама,
Гъавурда тваз жедач ама,

Чуру регъвел жуван ярма
Хкажиз, регъуьн хъсан туш.

Нефсинин гарданда зунжур
Тун тавуртІа, кар жеда чІур,
Эвел тІуьна къел квай кІуь шур
Гуьгъуьнлай яд хъун хъсан туш.

Гъич са касни фитнедал шад
Тахъуй: пис затІ я хирен дад,
Бейхабар яз, чІугуна яд
ДакІвадай бархун хъсан туш.

Вун къацІалай куьз алатда?
Эхир вуна хажалатда!
Чир хъухъ, факъир, жув аватда, –
Масадаз фур эгъун хъсан туш.

Ша, а фикир вегъ на гъилляй, –
Эхир аватда вун виляй,
«Дуст я», – лугъуз, чІулав гъуьлягъ
Къвалак кутаз, хуьн хъсан туш.

Гагъ еришдиз тежез пайгар,
Гагъ-гагъ келледа гъатиз гар,
Гатфариз къацДурна зангар,
ХъуьтЦуьн къуз чуьхуьн хъсан туш!

Фикир чукДурмир, факъир, ви
Ахмакъвилер жемир кЛеви,
Хамир вакай масадан кефи,
Адаз экъуьгъун хъсан туш!

* * *

Тушир бала винел гъалиб
Хъунухълай мал жафавайд туш!
Иеси къин тавур айиб, –
Чухва кДурт хъиз юрфавайд туш!

Гъар намерддив жеда гъилле,
Къаст я ваз къурмишиз желе,
Вуна ви серф гумир гъиле,
ТукИвада, – инсаф авайд туш!

Вуч залайни фейи ятаб,
Сив къакъур гаф я адан таб.
Са межлисдани тайин жаваб
Вичихъ дугъри гаф авайд туш!

Гафар хъсан, амал бедрагъ!»
Сивевай гаф: «Валлагъ биллагъ!»
Акун къене зурба жерягъ, –
Гъич гъиликай шафа(а)
авайд туш!

Намерддин пеше я табун,
Вичиз вавай затI тIалабун,
Гафаралди лап ви руфун
Тухарда, – ваз сафавайд туш!

Гъар гафуниз, гъар са ери
Аваз, лагъайбур я вири,
Сулейманан гафар дугъри
Садни гъич хилаф авайд туш!

* * *

Заз акуна ахъгинд сана,
КДуф тумуник кваз, вич ксана,
Вичин хам пара къацIана, –
Гъуьлуькни чуьхуьз жедайд туш!

Заз акур туш ихътин тарга,
Кими туш сивикай хата,
Я тфенг, гапур тахъайтIа,
Лашуналди рекъиз жедайд туш!

Акьулдиз вич хъана кем,
Ахмакъвилиз пара уьтквем,
Вичин акьул къуна мягъкем
Верре мад гъуьргъуь жедайд туш!

КIантIа дар хъуй, кIандатIа генг,
Чидайд туш вич фидай тIеквен,
Экъич адан къилел лиген
Чиниз мад регъуь жедайд туш!

Эй, Сулейман! Заз чиз, анжах,
Бязи гъайван къилих енашех,
Вичиз авачир къанажагъ
А затI чIалал гъиз жедайд туш!

* * *

Бязи ябу гъатда худда
Я аниш, я хуш тийижиз.
Бейхабар ам гагъ захутда
Гъатда вичин тIиш тийижиз!

Къвалавай физ хъанач завай,
КIур гадардай цавай-цавай.
Къалчахар гуьцIдай цлавай,
Тумуник квай хуруш тийижиз!

Катра шикил авай верчер,
Хелветара ийиз гъуьрчер,
Бейхабар вегъида кIвачер
Вилик квай къуруш тийижиз!

Шумуд патахъ зун квев рахан?
Шумудан кеф за закай хан?
Вичел тIвар эцигна багъбан,
Гъич недай емиш тийижиз.

1917 ва 1934- йисара СтIал Сулейманан мецелай Алкъвадар Алискендара кхъейвал ганвай и шиирар дуьздиз ахкъудайди Дагъустандин халкъдин шаир МутIалиб Митаров хъанай.

Стал Сулейманан 150 йис

Расим ГЪАЖИ

СУЛЕЙМАН БУБАДИН НАСИГЪАТАР

– Чир хъухъ, хва: бине хъана кIанда. Гъар са карда эвелни-эвел бине. Бине хъайила, адан винел – цлар жеда. Цлар хъайила, абурун винел – къав жеда. Бинени, къавни, цларни хъайила – адакай кIвал жеда. Гъар са кар, за тикрарзава, хва, бинедилай башламишна кIанзава, бинедилай. Гъихътин кар кIантдатIани вуна башламишна хъурай эвелни-эвел бинедиз килиг: ам гъикI я? Мягъкем яни? Хъсанзавани? Ам чIур хъанвани?

– Ваз чи бине гъикI аквазва, буба?

– Вуна чи милли бине лугъузвани? Халкъдин культурадин, тарихдин, яни?

– Ун.

Сулейман бубадин вили, цIаяр кузвай вилер пашман хъана, ам яргъал дагълариз килигна. Къил юзурна. Агъ аладарна.

– Чи милли бине... За ваз гъикI лугъун, хва? РикIел хуъх бубадин гафар. Кхъихъ, кхъихъ. Заз гила кичIе туш. Зун меселла. И девир, за ваз лугъун, вичин шакъадай акъатнавай вацI вуч я, гъа вацI хъиз я. Кхъихъ: я ам къурада, шакъадай акъатай вацI, я ам са къадар йисарилай гъа вичин виликан шакъадиз хкведа. Кхъенани?

Са вацралай арифдаррин арифдар рагъметдиз фена.

Лап дегъ заманайра. Ирандин пачагърин арада виридалайни машгъур са пачагъ жеда къван, вичин тIварни – Кир. Им пачагъ ятIани, пачагъ хъанатIани, къама ял авайбурукай хъана.

И Кир пачагъди кIватIда къушун. Гъатда рекъе, Вавилон барбатI ийиз. Квез Вавилондин къеле лагъана ван хъанани? Ирид цаварал хкаж хъун патал эцигай къеледин ван хъанани? Гъа къелени гъа Кир лугъудай малкамутди барбатIна. Амма Вавилондив агакъдалди адан къушун Ефрат вацIалай алатна кIанзавай. Гъа и вацIалай алатдайла, Кир пачагъдин рикI алай лацу балкIан, гъикI ятIани вацIу тухуда. Батмиш жеда. Вучиз муъкуь балкIанар батмиш хваначтIа, тек са

гъа и Киран рикI алай лацу балкIан батмиш хъанайтIа, гъайиф хьи, тарихчийри кхъизвач. Гъа икI Кир пачагъдин лацу балкIан тухуда Ефрат вацIу. Дили жеда Кир пачагъ. Аку садра ваз пачагъди вуч мусибат къадатIа! Вуна пачагъдин лацу балкIан тухванани? Тухвана. Гила ваз Кир пачагъди ийидайди ийида, Ефрат вацI, язух вацI! Гъазур хъухъ, ви суд-дуван ийизва!

– Акъвазра къушун? – буйругъ гуда Кир пачагъди.

Акъвазарда къушун. Полководецри, атана пачагъдин вилик икрам ийида.

– Къушун акъвазнава. Ви гъуькуьм гъихътинди жеда, эй чи дуьньядин рагъ! Буюр, чна гуьзлемшзава!

– Гъар са аскердин гъиле са пер! – гъарайда Кир пачагъди.

Виш агъзур аскердин гъиле – виш агъзур пер вугуда.

Кир пачагъдин буйругъдалди ахмиш жеда къушун вацIун къерез. АтIуда къушунди хандакIар, хвалар, вацIун яд ахъайда къумлухдиз. ФитIинда Ефрат вацIун мелгъем яд къаних къумлухди ва акваз-акваз вацI кьурада.

Кир пачагъдин рикI секин къежеда, ада вичин сефер давамарда. Гъужумда Вавилондал. Вавилондин ирид цавариз хкаж хъанвай къелени чукIурда... Гъайиф къеледин!

А къеледин харапIаяр гилани ама. А харапIайриз килигиз, яргъал уьлквей-рай туристар къезва. А туристар пачагъдин ахмакъвилел хъуьрезва, гъелбетда. На ихътин къеле вучиз чукIурайди я, эй ахмакъ пачагъ?! Ви куьз герек тир? Вун вучиз къудурмиш хъана?

Адавай Ефрат вацI кьуруриз хъанани? Ваъ, гъелбетда. Дуьз я, са шумуд виш йисуз а вацI ахмакъ пачагъдин гъукумдиз табий хъана, амма эхирни ада вичин халис шакъа жагъур хъууна.

Гилан Ефрат вацI вичин лап дегъ заманайрин шакъа къуна авахъзава.

Арифдаррин арифдар Сулейман бубадиз философрилайни, тарихчийрилайни пара чидай. Адан ктабар – жанлу тIебиат тир...

Агъзурни кIуьд вишни къанни цIуругуд лагъай йисуз Азербайжанда лезги чIал ва лезги литература терг авурла, са къадар патриотар пайда хъана. Начагъ Сулейман бубадиз и кардикай, вири уьлкведа къиле физвай террордикай хабар тир. ГъакI хъайила, ада вичин камаллу гафар гъамиша лугъуз жедай:

– АкI ваъ, акI авуна жедач! Муькъвер чукIурна лугъуз, ракъун рехъ кIевна лугъуз, вацIун яд... гъа-гъа!.. Абур ахмакърин гафар я! Муьгъ чукIурна лугъуз лезгийрихъ республика жедани? Лезгийр сад жедани? Ам ни лугъузва? А касдиз халкъдин къилел мусибат гъиз кIанзавай кас я. Ам яман кас я! Чир хъухъ: адав а кар ийиз тазвай ксар авайди я! Чир хъухъ, играми рухвар! Аку, гъар са пачагълугъ, гъар са республика – са чIехи дарамат я. Ун, ун! Аку ам гъикI эцигнатIа! Сифте квелай башламишнатIа! Ракъун рехъ чIурунилай? ВацI акъвазарунилай? Къунши халкъар пис халкъар я, лугъунилай? А-ан? Ва-аъ! Жуван медениятдилай! Жуван тарихдилай! Им вуч лагъай чIал я? Азербайжандин макъамрал къуьлиз, азербайжандин манияр лугъуз, агъзур йисара азербайжанвийрихъ галаз ивидин, некIедин стхаяр хъана, гила са касди гъакI авуна лугъуз, халкъдиз, пис халкъ я, лугъудани? А? АкI лугъузвай кас лезгийрин чпин душман я! Гъе-ей, ваз кIвал эцигиз кIанзаватIа, эвелни-эвел къуншийрихъ галаз дуст хъухъ! Къуншияр чира! Гъабурун куьмекдалди жуван

кІвал эцига! Чир хъанани? Чир хъухъ! Гъа чІавуз вавай кІвал эцигиз жеда! Аку бине гъихътинди ятІа. Мягъкем ятІа. Аку чил гъихътинди ятІа... Идаз адаз экъуьгъна лугъуз, къал акъудна лугъуз, пачагълугъар, республикаяр арадал атайди туш, я чан рухвар! Заз чиз, куьне гъа куь кІвалахривди, гъараюнривди анихъ квайбуруз хабар гузва:

– Чи къаст, чи ният ихътинди я! Квелей алакьдатІа, и кардин вилик пад яхъ! Акъвазра!

Муькуьбуруни акъвазарзава!

Гъич са тахсирни квачир инсанра куь бела акъазва! Зиян жезва! Гъее-ей, за квез вуч лугъун? Гъа и юкъуз ада вичин шиир лагъана:

Чаз «им хъсан гъал я» лугъуз,

Гагъ «вирт авай цел я!» лугъуз,

«Цирав хпен кІел я» лугъуз,

ГъикІда катдай къуьр хъайитІа?..

– Гила за ваз са маса хкет ахъайда, Эфенди. Яб це, зи хва. Жеда къван, жедач къван са хзан. Са буба, са диде. Къве аял. Дидени буба рекьиде. Амуькда аялар етим. ГъвечІи аялар. Атана алуькда мишекъат къуьд. Къарагъда къай – къия-мат... Къуншийри аялриз галайвал ийиз жеда, амма садра гъикІ ятІани, аязди къув язавай вахтунда аялриз аквада хъи, къулан цІай уьлуьхъзава. Мекъила зурзас жеда. Ун, аялар. Аялар амуькда туьхуьзвай цІуз килигиз. Йиф абуру са жуьре акъудда. Пака ибур экъечІда айвандик. Шехъда.

– У-н, чи къулан цІай!.. Чи цІай!.. Чан диде-е-е!.. Чи цІай!..

Шехъда ибур, шехъда ибур, эхирни ибурун ван жеда къуьзуь шаирдиз. Гъа и хуьре авай. Ун. Фида и къуьзуь шаир ибурун патав. Хабар къада:

– Квез вуч хъанва, я балаяр?

– Вай чан диде, чи цІай.

– Чи къулан цІай хкахъна. Вай, чан диде!..

– Ва-а! Куьн гъакІ хъайила шехъзавани?

– Ун.

– Агъ, язух балаяр! Квевай куь къулаз къве кІарас вегъиз жедачирни? Вахтунда! ЦІай хкахъдалди! Куьн гъакъван авам хъанани? ЦІай туьхуьзвай-ди акурла, къула кІарас твадай затІ я! Чир хъанани? ЦІай, цІай, цІай лагъ – гъикъван кІандатІани лагъ! Гъарая! АкІ цІай хъижедай затІ туш, я чан балаяр! КІарасар кІанда, кІарасар!

Дугъриданни, цІай хуьн патал кІарасар хъана кІанда. КІарасдикай цІай жезва. ЦІу чими ийизва.

Сулейман бубадин етим аялар!.. Куьн шехъзава, квехъ къул къванни авач, язухар. Квехъ кІарасарни авач. Квехъ кІвални авач. Квез, гъа къул авачиз кІарасар хазвай Расим Гъажини къе кучудиз кІанда!

– Эфенди, за ваз исятда са суьгъбет ахъайда, ахпа за вавай адан мана-метлеб хабар къада. Акван вун адан мана-метлебдин гъавурда гъикІ акъадатІа. Заз гъам чириз кІанзава.

– За ваз яб гузва, Сулейман.

– Садра, дуьз лагъайтІа, са нянихъ, – ваз кІандатІа, кхъихъ, ахпа ви рикІелей алатда, кхъиз-кхъиз, яб це. – Аслан ханди вичин нуьквер Мустафадиз, лугъуда

къван: «Вун пакамахъ лап фад и вини патавай Уллу Гъетегъиз фена кІанзава». Ана гъахътин хуър ава. Варлу хуър я. Баркаллу инсанар авай чка я. Инсанвал, гъуърмет, марифат, берекат а хуъруьн лишан я. Ун, гъакІ лугъуда ханди вичин нуькердиз. Гила за ваз нивай хабар гун, Къасумхуъруьн жемятривай. Пакамахъ ибур чпин кІвалахрал физ жеда. Гатун вахт я, чуьлдин кІвалах башламиш жезва. Аквада ибуруз вини патай са кас хквезва. Атлу я! Атана агакъда. Идан балкІан гъекъеда-кфада ава. А-ан, хандин нуькер! Мустафа! Жемятрикай сада хабар къада: «Вун икъван фад гъинай хквезва, я Мустафа?» Хандин нуькверди жаваб гуда: «Зун Уллу Гъетегъиз фена, хквезва!» «Икъван фад, хийир хъуй, вуч месэла я?» «Ам хандиз чидай месэла я, – жаваб гуда нуькверди, – зи буржи ада лагъай кар къилиз акъудун я. Зун гъада лагъай чкадиз фена, хквеза».

Чир хъанани? Гъавурда акъунани? Гила вуна заз жаваб гуда: гъа идалди заз вуч лугъуз кІанзава?

– Ваз лугъуз кІанзавайди ам я хъи, – жаваб гуда Эфендиди. – Яни Мустафа акъулдиз зайиф кас тир. Дуъз яни?

– За ваз лугъун, Эфенди, чибурунди чпи чеб къулурун я. Лавгъавал! Гъа и зи хуьре яхІур кІвал сад-садахъ галаз хъел я! Гъар сад са хан я! Лавгъавал! Эфенди, инсанди герек вичи ийидай кардин нетижа вилик амаз фагъум ийин: милли кІвалахар кІинтІ-лаш къугъун туш, Эфенди! Абур хаталу кІвалахар я...

– Агъ, Эфенди, Эфенди! За ваз вуч хабар ава лугъун? Гъич са хабарни. Ваз вири чизва. Чизвач? ГъикІ чизвач? Ваз вири гележегдикай рахазвайди, чизвач? Бес чизвач вучиз лугъуда? Инавайди гъам я. Гележегдикай рахун. Сивяй тІвек авай вуж хъайитІани! Пул гъатнава. Гъар са лавгъадиз, гъар са квасадиз вич къалуриз кІанзава. Гъар сада са рехъ жагъурзава. Вич къалурдай. Айяй-яй! ЧкІана дуьнья. Сад ава рахунар, зи хва, садни ава-гележег вичин жуьреда туьхкІуьриз кІанзава. На лугъуда им гъакІан са ида эцигзавай са дарамат я. Гъе-гъе! Я бала, гъакІан са дарамат эцигдайла, гъикъван веревирдар ийизва: чка гъихътинди я? Къуншияр гъихътинбур я? Керпичар бес жедатІа? Гъварар авани? Балхун гъинихъ акъудда? Материалар авани? РакІарар, пенжерейар... Къав кІевдай материалар. Гурар гъи патай тада? Айван гъинихъ акъудда... Гурмагъ... КІвалахдай къуват... Ибуру - са фикирни! Ибуруз икІ кІандач! Ибуруз масакІа кІанда! Гъа масакІа куьне гъикІ ийида? Ам фикирдач. Гъа масакІа ийидай такъатар авани? Суьрсетар авани? Садани фикирзавач, гада! Ибуру эхирни и дуьнья миxъиз чІур тавуртІа, хъсан я! Ибур вуж ксар ятІа, лугъудани за ваз? Агъа, Эфенди, Эфенди! Вуна кхъизвани? Зи сивяй са гаф акъатунни – вуна кхъида! Кхъихъ, кхъихъ! Ибур вужар ятІа, чидани ваз? Кхъихъ, ибур зи гафар я, жаваб за гуда. И дуьнья икІ къурмиш хъанва: низ вичин замана бегенмиш хъаначтІа, низ ам хуш туштІа, адаз и замана дегишиз кІан жеда. Ун! За пачагъдин девирдикай лагъай шиирар акъудзавач куьне... Гъамиша и девирдин тарифар! Аку, Эфенди, за ваз лугъун, вуна кхъихъ: гележег эцигун патал, алай девир хъсандиз чир хъана кІанда. Гележегдин бине вуч я? Алай девир! Ун, ун! Чир хъухъ! Гъа и алай девир виш патахъай чирна кІанда. Алцумна кІанда. Сафунай яна кІанда. Бес, бес! Вуна кхъихъ. Гила алава хъия: алай вахтунин къеняй гележег экъечІава! Гъе-гъе! Эгер ам пайда хъайитІа, ам са квелди ятІани къенин йикъаз ухшар хъун лазим яни,

ваъ? Я. Эгер тахъайтIа, ам эсилсуз я! Гъарамзада я! И чи девир – эсилсуз я, гъарамзада я! КичIе хъанва, кичIе! Гъе, Эфенди, зун начагъ я, къирай зун! Заз кичIедач... Им зинни ви эхиримжи гуъруъш я, жегъил. И зи чуънгуър аку: ам ваз зи ядигар я! За ваз лугъун, Эфенди: зун, ви къуъзуъ дуст, гележегдихъ инанмиш туш. Кхъихъ.

– Эфенди, рикIел хуъх, хва! Аку, гъар са инсан вичиз хъсандиз чидай, вичелай лап хъсандиз алакъзавай кардалди машгъул хъун лазим я. Кхъихъ зи и фикирни. Аку, эгер вун муаллим ятIа, вач, жуван тарсар це. Мектебда. Эгер вун духтур ятIа начагъбур сагъар ая. Больницада. Эгер вун чубан ятIа, вач хперив. Хуъх хпер. Эгер чубанди тарсар гуз хъайитIа, муаллимди хпер хуъз хъайитIа, духтурди араба гъализ хъайитIа, арабачиди начагъбур сагъариз хъайитIа, рамагбанди газетар акъудиз хъайитIа, газетар акъудзавайда рамагар хуъз хъайитIа, балугъчиди поездар гъализ, поездар гъалдайда балугъар къаз хъайитIа, хва зи, дуънья чIур жеда. ХапIа жеда. Хъсан са карни арадал атун мумкин туш. Мусибатар, гъикI хъайитIани жеда. Инсанриз пешекарвал чирзава. УстIарри. Шумудни са йисуз. Виридалайни магъир устIарри. Муаллимри. Тарсар гузва. Чирзава. Ахпа ам ахтармишзава. Ахпа адал пеше ихтибарзава. Ахпа адаз, пешекардиз хъиз, къимет гузва. Ам саймишзава. За ваз и гафар вучиз лугъузватIа, чидани ваз? Ун, ун! Дуъз лагъана на. Вири политикадал машгъул жезва! Вири милли месэлайрални машгъул жезва. Гъегъе! Регъят IкIвалах жагъанва. Миллетдин къайгъуда авайди аку! И зи хуърай са чIулав кицIин чIут акъатнава, ваз адав гвайгур... Вуна низ лугъуда? Шузарар чIулав уремайриз ви ван жедани? Вири гъабур пIузарар чIулавбур. Я чан хва, эгер вун чекмечи ятIа, фена жуван чекмеяр раса, я чан хва, эгер вун харат устIар ятIа, фена жуван раки-дакир кутIуна, я чан хва, эгер вун лежбер ятIа, фена жуван никIе IкIвалаха, къуъгъвер гъала, мад акI жеч эхир! Кайванидикай фена райкум жезва, райкумди кайванивал ийизва! АкI жеч эхир! Муаллимди фу маса гузва, фу маса гудайда аялриз тарсар гузва! АкI хъайила, акъуллукамаллу са карни арадал атун мумкин кар туш, хтул! Ун, туш! За ваз лугъун: гъа и авайдалайни пис жеда.

– Ша за ваз са риваят ахъайин. Лап дегъ заманайрин лезги риваят. Яб гудани вуна? Яб це. Лап яргъал заманайра, хва, инсанрихъ виридахъ са чIал авай. Тек са чIал. Вири инсанриз гъа чIал чидай, хва.

А яргъал заманайра инсанриз гъайванрин чIал чидай. А яргъал заманайра инсанриз ничхиррин чIални чидай. Инсанриз гъашаратрин чIални чидай. Инсанриз набататрин чIални чидай. Яб гузвани вуна? Яб це, и дуъньядал алай, аллагъди халкъ авунвай гъар са шейиниз вичин мез авай, абур вири сад садан гъавурда акъадай. Гъахътин заманани хъана, хва. Пехилвал вуч затI ятIа, садазни чидачир. Алчахвал вуч ятIа, садазни чидачир. ЛаматIвал вуч ятIа, садазни чидачир. Хаинвал, жасусвал, мискъивал, намердвал, марифатсузвал, ахлакъсузвал, инсафсузвал, инсансузвал, малкамутвал вуч ятIа садазни хабар тушир. Абур авачир, хва. Вири инсанар бахтавар тир, хва. Бирдан гъинай ятIани, нивай ятIани пехилвал пайда жеда, хва, пехилвал! Пагъ, гъайиф, гъайиф! Яб гузвани вуна? Пехилвал пайда хъайила, вири барбатI жеда. Гъатда инсанрин арада гъулгъула. Ягъ-ягъунар! Пехилвал, хва, гъам

вич Иблис я кван! Га пехилвилин гуьгуьналлаз алчахвал пайда жеда, хва. Алчахвилин гуьгуьналлаз душманвал, адан гуьгуьналлаз хаинвал, вафасузвал, намердвал, инсафсузвал... Гьихтин дуьнья тир, гьихтин дуьнья! Ина гьатда, за ваз вуч лугьун, фитне, лавгъавал, къама ял авайбурукай чехибур жеда, угьрийрикай варлубур жеда, кичерхъанрикай игитар жеда, авамрикай алимар жеда, инсафсузрикай мерд, къегьал рухваяр жеда...

Аквада и кВалахар Чехи Аллагъдиз. Къурбанд хъурай чун вичиз.

Ун, аквада ибурун кВалахар Аллагъдиз. Бегенмиш жедач Аллагъдиз и кВалахар. Ибур гьихтин инсанар тир? Ибурукай гила гьихтинбур хъанва? Гуьрмет амани? Амач. Мергъемет амани? Амач. Баркаллувал амани? Амач. Инсанвал амани? Амач. Адалат амани? Амач. Марифат амани? Амач. Вич лугьумир кван, чан хва, ибур вири сад садахъ галаз алакьалу я. Сад квахънани – вири квахъзава!

Рахада ибурухъ галаз Аллагъ.

– Эй инсанар! Гьиниз квахънава куь инсанвилер?! Гъайванар, ничхирар, гъашаратар квелай виш сеферда акьуллуз ама. Набататар квелай виш сеферда, агъзур сеферда камаллу яз ама. Зун килигиз хъана: куьне гъайванриз, ничхирриз тавур зулум хъанач! Куьне гъашаратарни тергиз хъана. Квелай алакьнайтга, куьне абур михъиз тергдай. Гила куьне набататарни тергиз тимил ама! Ибур аквадайла, за эхна, амма куьне и дережада сада садаз душманвал авун, зун михъиз рикелай алудун – им за гуьзлемишначир... За квез жаза гуда.

ИкI лагъана, чан хва, Аллагъ буба хъфида. Алукьда йиф. Ксуда инсанар. Ксана, пакамахъ ибур къарагъда. Аквада ибуруз са-сад. Салам гуда. Кеф гьал хабар къада. Гъавурда акьадач. Сад садан гъавурда акьаз амукьдач: гьуьлни паб. Садни абурун аялар!

Пака мадни пайда хъжеда Аллагъ буба. Лугьуда ада:

– ГьикI я? Гила хъсан хъанани квез? За куьн и дуьньядал виридалайни бахтатар шейэр яз халкъ авунвай! И дуьньядал куь кар-кеспи кеф, лезет чу-гун тир, амма куьне авур кван... Куь кар-кеспи сада садаз душманвал авун хъана. Куьн санал амукьна виже къведач. За квез гъар са хзандиз яшамиш жедай чка гуда. Гъанаг куь ватан жеда. Аллагъ бубади гъар са хзан са патахъ ракъурда. Лезгийриз лугьуда:

– Гьу-у-у-т! Анаг аку, Къве кВачин гелерин (Аллагъ бубади Чулав гьуьлуь-зни Каспи гьуьлуьз кВачин гелер лугьудай) арада, дагъларин юкьва Бармак хътин дагъ ава гъа-а! Аквазвани квез? Куьн, гъа дагъдин патав фида. Лезги хзан, лугьузва за. Вири хзан. Мал-къарани гваз. Га Бармак дагъ куь чилерин юкьни юкь я! Га бармак хътин дагъ, Бармак дагъ, лап яргъарай куь чилерин гьи патай хъайитгани акваз жеда! Куь рехъ алатдач. Квевай гьинихъ фейитгани элкъвена кВализ хквез жеда. Адан патавай са вацI авахъзава, мурк хътин яд авай, амни куь чилин Диде вацI я. Куь Ватандин шагъ дамар я. Вач. Га чилиз къуллугъ ая. А чил хуьх.

Атана гъа девирдила инихъ, лезги хзанди вичиз Аллагъди гайи чил хуьзва, хва. Ада а чилиз къуллугъзава. Яб гузвани, вуна? Яб це, за гъеле куьтягнавач. Га юкьуз лезги хзандиз чехи Аллагъ бубади лугьуда кван.

– За квез виридалайни хъсан къуьлердай макъамар гуда. За квез вирида-

лайни хъсан маниярни гуда. За квез мердвал, жумартвал, инсанвал, мергъе-метлувал, адалатлувал, дуъзвал, гъахъвал вири гузва. Абурни хуьх. Мус куьне абур квадарайтIа, куь рикIера пехилвили чка къуртIа, куьн гъа и чилеривайни жеда. Аргъариз акъатда. Садвал квахъай хзан-хзан туш, хва. ВацI икI хъана, вацI акI хъана. Зун абурукай рахазвач. ВацIув гвай са затIни авайди туш. Инсанрив инсанвал, марифат гумукъна кIанда. Жувандини чараданди чир хъун айиб кар туш. Я чи манияр амач, я чи къуьлерунар амач, я чи мехъерар амач... ВацI къалурдайбур пайда хъанва! Гъей! Лезги манияр лугъузвайди, лезги мехъер кьиле тухузвайди, лезги макъамар ягъизвайди, лезги чIалал рахазвайди... вацI яни? ВацIу ваз ви чIалал рахамир, лугъузвани?

... Сулейман бубади и риваят суьгъбет авур йисуз вацIалай а пата лезги чIалал кхьин-кIелун тергнавай. Чаз аквазвайвал, гъакI хъайила, Сулейман бубади и риваят суьгъбетна.

Сулейман буба ахътин арифдар тир хьи, адавай садлагъана гуьлле хъиз зарб ва гьетре хъиз нур гудай гаф лугъуз жедай. Мисал патал, ада тупIар кIватиз, пехил касдикай суьгъбетардай.

- Пехил касдин чина хъвер жеч.
- Пехил кас фад рекьиди.
- Пехил касдин кIвалин юкъ аватда.
- Пехил кас фад къуьзуь жеда.
- Пехил касдиз динж югъ жедач.
- Пехил касди алчах кIвалахар ийида.
- Пехил касдин уьмуьр куьруь жеда.
- Пехил жеда вун – начагъ жеда вун.
- Пехил хъун – бахтсузвал я.
- Пехил касдихъ дуст жеч.

ТупIар бес тахъана, ам вичин къаншарда ацукънавай касдин чиниз килигдай ва алава ийидай:

- Амайбур къведай сеферда.

СтIал Сулейманан 150 йис

СТIАЛ СУЛЕЙМАН РИКIЕЛ ХКУНРА

ЩАДАСА Гъамзат,
Дагъустандин халкъдин шаир:

– Сифте сефер зун Сулейманахъ галаз 1934-йисан августдиз Махачкъалада ДагЦИК-дин дараматда таниш хъанай. А чIавалди заз СтIал Сулейман чIехи шаир тирди чизвачир, ада хъсан шиирар кхъизвайдакайни заз хабар авачир, гъинай жедай, ада заз течир чIалал теснифзавай эхир.

Сулейманал а чIавуз яргъи валчагъ, кьилелни бапIах алай. Чна чун гъилерин ишарайралди гъавурда тваз алахъна. Амма икI яргъалди фенач, таржумачи жагъана. Чна чи кIвалахрикай суьгъбетар ийиз эгечIна. Заз акуна хьи, Сулейман пара камаллу кас я, адан рикIел гзаф вакъиаяр, крар алама, адан зигъин девлетлу я. Адан ихтилатар вири дерин мана авайбур тир, ада зазни ватандиз, социализмдиз герек шейэр кхъиниз эвер ганай. Адаз гъар са шаирдин везифа цIийи уьмуьр тукIуьрунин иштиракчи хъун, социализмдин ватан патал кхъин яз аквазвай.

Зун адахъ галаз санал Москвада писателрин I съездда хъана (1934-йис). Сулейман гзаф шад, уьмуьрдал къару тир.

Ада зун гъил къуна Москвадин куьчейрай тухудай, вучиз лагъайтIа чIехи шегъердин куьчейрай ада залай хъсандиз кьил акъуддай. СтIал Сулейманан тIвар Москвадиз гъасятда чкIанай. Бязибуру завайни хабар къадай: «Куьн СтIал Сулейман тушни?» Зун туширди чир хъайила, Сулейманакай хабарар къадай.

СтIал Сулейман дериндай фагъум-фикир ийидай, гъар садан ва гъар са кардин гъавурда акъадай шаир тир. Адан авахъна фидай чIалари, камаллу ихтилатри чун гъейранардай.

Адан поэзиядихъ галаз таниш хъайила, заз акуна хьи, Сулейманахъ чи уьмуьрдин гъар са темадай вичин фикир лугъудай алакъунар ава.

Мад са кардал зун тажуб хъана: адаз вири темаяр муьтIуьгъ тирди хъиз, Сулейманавай политикадин жуьреба-жуьре месэлайрайни кхъиз жезвай.

Сулейманахъ шиирар кхъинин вичин къайдаяр, манияр теснифунин къетIенвилер авай. Зани, адалай чешне къачуна, гъар пуд царцIелай гуьгъуниз рефрен къезвай шиирар кхъиз эгечIнай. Ихътин са шиир за Сулейманаз малдаррин съезддал кIелнай.

За СтIал Сулейманан шииррин ктаб авар чIалал акъудунин месэла са шумудра майдандиз гъанай, амма гилани ам авач.

Стал Сулейманан 150 йис

СТАЛ Мусаиб,
Сулейманан хва:

– Эхиримжи йисара ада шиирар саз галачиз теснифзавай ва абур манидалди лугъунни хыйизмачир – гъазур шиир кхьин патал келзавай. Ада гъар гъи темадай хъайитлани кхьидай. Сад-къвед квачиз шиирар тамамбур, туькIуьр хъувунар герек текъвезвайбур жедай.

Саз ядай чIавуз дахди мукъвал-мукъвал ял акъадардай, гъаваяр дегишардай. Собранийрал, межлисрал саз гвачиз экъечIна рахазвайди тир, шиирар чпин авазни галаз келдай.

Сулейман «ашукъ» лагъай гафуниз акси тушир. Гъа са вахтунда ада вич ашукъвилини пешедал машгъул тежезвайдини тесстикъардай.

Горькийди чIехи къимет гайидалай къулухъ Сулейманан шиирар центральный газетриз мукъвал-мукъвал акъудиз хъанай. Гзафбур газетрин чпин тIалабуналди туькIуьрзавайбур тир.

1928-йисуз Сулейманан шиирарни аваз араб алфавитдал «Лезги шаиррин кхягъай эсерар» тIвар алай ктаб чапдай акъатна.

...Ам 13 йиса авай гада яз Агъа СтIалдилай Дербентдиз фена, 30 йиса аваз Самарканддай хуьруьз хтана.

Хуьруьн агъалийриз Сулейман кIандай, ам авай чкада шадвал жедай. Гъавиялай абуру Сулейманаз вири патарихъай къумекарни гудай. Кимел жедай суьгъбетра Сулейманаз девлетлуйрин, фекъийрин аксина лугъудай хъсан келимаяр, хци зарафатар жагъидай.

Сулеймана лугъудай: «Лувар тахъанмаз къурал хкадармир».

Хуьруьнвийрихъ галаз пIапIрус чIугвазвай Сулейманал девлетлудин хва Султан шиирралди хуьруьнар авур чIавуз жавабдиз гъил-гъилеваз туькIуьрай шиирди кулакдин хчин сив яргъалди агалнай.

Жегъилриз Сулейманахъ галаз ихтилатар ийиз гзаф кIандай. Ахцегърин жегъилри адаз хабар ганай: «Чнани шиирар кхъизва, Сулейман». Шаирди абуруз жаваб ганай: «Зи балаяр, куьне тади ийимир, акI садлагъана куьн зав агакъдач. За жуван балкIан гъеле 1912-йисалай литературадин рекъе туна. Гила куьнени куь балкIанар гъич тахъайтIа вад йисуз къванни гъа и рекъе тур, ахпа квевай зав агакъариз, белки, залай алудизни жеда». Писателрин съезддилай гуьгъуьниз жегъилрин теклифдалди Сулейман Ахцегъизни фенай.

Ада хзанда чаз лугъудай: «Эгер яд къвезвай турбадиз хъвалахъ аватайтIа, ада цин вилик пад къада. Яратмишунрин хурани манийвилер акъвазарун

хъсан туш». Ада рикI алаз ихътин мисални тикрардай: «Са гъилив къве хали хкажиз жедач».

Шиирар туькIуьрдай чIавуз Сулеймана гъич садазни яб гудачир, таран кIаник ацукъна вич вичин ихтиярда жедай.

Бязи вахтара адаз редакциядай и ва я маса вакъиадин патахъай са меслят кIанз, я тахъайтIа шиирдин цIар туькIуьр хъувун патал хабар агакъардай. Сулеймана тадиз жаваб гудай.

Сулейман Айнадал 1924-йисуз эвленмиш хъанай. Адан сифте паб гъеле фад къенвай. Зи рикIел алама, Айнадал эвленмиш хъайи 1924-йисуз чна кIвалерин къвед лагъай гъаваяр хкажнай.

Сулеймана Дагъустандикай поэмадал кIвалахдай чIавуз вичин хсуси чирвилерилай гъейри адан гъиле тарихдин важиблу вакъиаар къалурнавай списокни авай (ам адаз хва Мегъамед-Юсуфа кIелзавай).

Сулейманаз Дагъустандин литературадикай, Пушкинакай ва Горькийдикай чидай, ам абурукай рахадай.

За 1931-йисалай дахдин секретарь яз кIвалахзавай. Адан манияр кхъизвай, кхъейбуьр ада вичи ахтармиш хъувун патал кIелзавай. Адаз къвезвай чарар кIелзавай, абуруз жавабар кхъизвай. Зи рикIел дах кIвалени, хуьрени, общественный уьмуьрдани хъсандиз алама. Ам умун ва сабурлу, сивяй харчи гафар акъуд тийидай инсан тир. Ада секиндив лугъудай са гафуни чIехи таьсир ийидай.

Дагъустандин Советрин съезддилаь гуьгъуьниз ам гзаф районриз фенай.

Сулеймана лугъудай: «Чира жуван дустни душман – гъар кткайдахъ галаз фирмир». «Пуд йиса авайла, ам зайиф барцIак я, чIехи хъайила – къуьзек: бес ада кIвалах мус авурай?» – лугъудай ада темпелрикай.

Сулейманан вичин мад са мисал авай: «Заргардин кIавузардал куьтен гатаз жедайди туш». Ада мадни меслят къалурдай: «Кутуг тавунвай чкадал хуш текъведай гуьжетдик къил кутамир», «Чулав шуьшеди нур гудач», «Къулайсуз чилел лацу фу битмишариз жедач».

СтIал Сулейманан 150 йис

Гъалиб САДЫКЪИ,
СтIал Сулейманан ирс кIватIай,
ктабар гъазурай алим.

ВЕКЪИН ЧИГЕРА...

СтIал Сулейман заз лап мукъувай чидай: шаирдин кIвалер чи къуншидал алай. ГъакI ам зи бубадин ва чIехи бубадин мукъва кас тир. Гена: шаирдин хва Мусайибани за аял чIавалай башламишна санал кIелиз хъанай. Чун къведни тарсар гъазуриз санал жедай.

Дугъриданни, вири кIелдайбуруз малум я хьи, Сулейманан дидени буба аял гъеле дидедин бедендик кумаз чара хъанай. Бес дидедин тIвар вуж тир, адан къадар-къисмет гъикI хъанай?

Шаирдин дидедин тIвар Шейрихан я. Амни а девирда хуьруьн лап агъа мягъледавай (гила а мягъледикай хуьруьн юкъ хъанва) Омаран руш тир. Абурун тухумдиз Магърабар лугъудай. Гъеле Гъасанбега Гевгъер гъидалди Шейрихан гъа Сулейманан бубадин тухум тир Рамазанрикай Мирзеханан хва Минетуллагъаз гъуьлуьз фена. Ина Шейриханаз Эседуллагъни Насруллагъ тIварар алай къве хвани, Рабиа тIвар алаз са руш хъана. И пуд аял хъана (Сулейманни кваз къуд), Шейрихан къена. Минетуллагъа хуьрйяй хкъяна Бажикъиз тIвар алай са гуьрчег руш гъана. Шейриханаз хъайи аялар Минетуллагъа куьчейра туна. И кардикай са ни ятIани Дербент шегъерда муздурвал ийизвай Сулейманаз хабар гана. Сулейман тади гъалда хтана, куьчейра гъатнавай вичин къве стхани вах хуьнал машгъул хъана.

Архивдин делилриз килигна, Сулейманал бубадила 30 къапан цадай, цик квай чил, са къапан багъ, пуд къарамал, са балкIан гъалтна. Сулейманаз а чIавуз Мирзекерим тIвар алаз бубадиз хайи са стха ва Имаматни Чадум тIвар алаз къве вах авай. Абурун арада ирс гъикI пайнатIа, заз малум туш. Гъар гъикI ятIани, Сулеймана вичел ирс яз гъалтай затIар маса гуз вичин гъвечIи къве стхани са вах хуьз башламишна. Сулейманахъ са затIни амукъ тавурла, ам вичин гъвечIи стха Эседуллагъни галаз Бакудиз фена. Насруллагъни гъа Рамазанрин тухумдикай тир Гъамид эфендидин хва Абдуразакъ са йифиз квахъна. Са агъастIалжуван лугъуниз килигна, адал и фадлай квахънавай вичин миресар I913-йисуз Тула шегъердин вокзалдал расалмиш хъана. Амма абур тади гъалда чуьнуьх хъхъана лугъудай.

Сулейманан сифтегъан паб Марият эсил Шерифан хуьрай я. А хуьр гила Къасумхуьрелай Шихидхуьруьз фидай рекъеллай вацун патав гвай Барбар тIвар алай гуьнедин рагъэкъечIдай патан дуьзендал алай са гъвечIиди тир. Адан патав Барбар лагъана мадни гъвечIи са хуьр гвай. Халкъарин сивяй чаз ван хъайи ихтилатриз килигна, Мариятан буба Джинетхан ракъун устIар яз хъана. Адан бубадин тIвар Эмиргуьне тир. Ада гатун са юкъуз вичин ник гуьдайла, адан никIе Зугъраб хуьрелай тир са бегди, туртурар къада лугъуз, балкIанар туна, кIур гуз туна. Эхир, и ягъанат эхиз тахъана, Джинетхана бег яна къена, нуькверар катна. Иниз килигна, Джинетхан Урусатдиз суьргуьнна, хуьр тамамвилелди дарбадагъ авуна. Вахт куьтягъ хъана ватандихъ хтайла, абуруз залумкарвилелди тафаватлу хъайи Пампур Хсен кавхавиле авай Агъа-СтIалдал чка къалурна.

Заз Марият эсиллагъ чидач. Амма Айна Сулейманаз гъидайла, заз хъсандиз чиде. Мариятакай рахун давамаруналди, заз къейд ийиз кIанзава хъи, адан чIехи вах Салигъат лап 60-йисарани амай. Чун аял чIавара, са азарлудаз духтур гъайила, урус чIалан гъавурда тваз Салигъат тухудай. Чи девирдин инсанриз Мариятакай амай малумат анжах им я: чи хуьре сифте хуьрекдин набататар: келем, помидор, шивит, кIишниш, чичIек цайиди Марият я. Адавай салан кIвалахар Аругъан хва Билала ва Абдулгъалиман хва Абдулгъалима къуна, гъа икI яваш-яваш чи хуьре салан майваяр цун арадал атана. Сулейманан гъаятда, амайбурун хъиз, малар жедачир, абур кIваливай са къадар яргъа хуьзвай. А хзандин кIвалин вилик квайди къизилгуьлдин цуьквер ва жумун тарар тир.

Сулейман къелем илигунин гъевескар тир. Адан кIвалеривай са акъван яргъа тушиз Насрудин Зилфи лагъана аялар галай са хендеда паб яшамиш жезвай. Адаз векъ ядай чка авай. Сулеймана ана къелемар акIуруниз ихтияр гун тIалабна. Сифтедай Зилфи сакIани чIалал гъиз хъанач. Эхирни, а дишегълиди разивал гана. Сулеймана МичIи кIамун тамай физ кIулалди чIуру къелемар гъиз акIуриз, йис алатайла, гъабурал къелемар илигиз, хендеда дишегълидиз хуьре садлагъай багъ арадал гъана.

Муталлибов Мегъамедаз, Насруллаев Абдуллагъаз, Сейидгъасанов Сейиджамалаз Сулейманавай къелемар илигиз чир хъана. Гуьгъуьнлай колхозар ва совхозар арадал атайла, абуру пудани агрономвиле кIвалахна.

Сулейманан чIехи хва Мегъамед-Юсуфни къелемар илигунин зурба устIар тир. Адани чи хуьре колхоз тешкил хъайи сифтегъан йикъарилай башламишна колхоздин багъларин бригадирвал авуна. Ватандин ЧIехи дяведиз фидалди ам гъа везифадал алай ва адан гъилик кваз чи хуьре зурба мензилра багълар арадал атана.

Сулейманаз дидедал авур Эминатакай са гъвечIи суьгъбет. Эминат, Бутаян руш, Урусрин мягъледа яшамиш жезвай. Сулейманан буба Гъасанбегни Эминат къуншияр тир лугъун гъакъикъатдив къазвач. Эминат яшамиш жезвай устIар Къадиран кIвалер Урусрин мягъледа авайтIа, Рамазанрин тухумдикай тир Гъасанбеган кIвалер хуьруьн юкъвалай са тIимил винихъди хъиз авай.

Эминатахъ Абдула тIвар алай стха авай. Ам гзаф жумарт, гзаф яр-дуст авай, кIвал саки гъамиша мугъманрив ацIана жедай кас тир. Ада гъа вахтара са фекъи-фахрани саймишни тавуна ачухдиз ички хъвадай. Са гафуналди, лап тIвар-ван авай ксарикай сад тир. Гуьульуьккай чара хъайила, Эминатаз стхадин папан лувук хъун залан акуна. Вич гзаф къадар такабурлу, жуьрэтлу инсан яз, ам заманадин адетриз муьтIуьгъ хъанач. АкI хъанайтIа, адетриз килигна, ам стхадин кIвализ хтун ва адаз меслят акур са маса ксариз мад ва мад гуьульуьз

хъфин-хтун лазим тир. Ада кьилди яшамиш хьун кьарардиз къачуна. Стхадин лап кутугай кIвалера яшамиш хьунилай вич-вичин ихтиярда аваз гьа ихьтин кIвале яшамиш хьун адаз кутугнаваз акуна.

Эминатан и кIвализ гьар нянихъ мяггледин жегьилар кIватI жедай. Абуру хейлии вахтунда жуьреба-жуьре хкетар ахъайдай, манияр лугьудай, чуьн-гуьрар ядай, галатайла, цил кутаз къугьвадай ва я маса къугьунар ийидай. Цил кутуна къугьвайла кIватай пата и межлисдиз са рипе, я кве рипе ичер, зурар, кIерецар ва маса емишар гьидай, абур вирибуру недай, хьуьруьнарна, шадвилерна, йиф геж хъайила, ксуз чпин кIвалериз хъфидай.

Гила Сулеймана азни Мусайибаз вич аял яз Дербент шегьерда муздур тир вахтара вичин кьилел атай дуьшуьшдикай авур суьгьбетдикай рахаз кIанзава.

– Зун тажир Мемедалидин кIвале муздур тир, – рикIел хкизвай шаирди. – Гатуз зи пеше ламраллаз адан багъдиз яд тухун ва лам хуьн тир. Заз яд гьиз фидайла, ламрал акъахдай ихтияр авай, амма пар алаз хкведайла, зун яхдиз хтун лазим тир.

Рекье зак фул акатна, Шихселягь булахдив агакъдайла, зак бегьем цIай акатна. Анал инсанар гзаф жедай. Нубат кьун лазим тир. Са касдиз зи гьал акурла, зун язух атана, зи кварар ацIурна, зун ламрал акъадарна. Зун беден вири сафунавайди хьиз зурзас-зурзас хквезвай. Багъдихъ агакъайла, ламралай эвичIун зи къаст тир. Амма зал рекье гьа тажирдин багъларал кьаравул тир Рамазан тIвар алай са табасаранви гьалтна. Адаз вирида Кьурбан-огъли лугьуз эвердай. Ам ТинитIрин хуьрйя я лугьудай. Адан симерикай авунвай хьтин чIулав, чеб къадардилай яргьи спелар акурла ва цавар рахадай хьтин адан ван хъайила, зи зегъле фидай. Ингье инал зал гьа мердимазар гьалтна, зун зи ихтияр зав гвачиз ламралай аватна. Са тегьер ам заз килигна, зи цIай саки рикIелай фена. Зун хузаиндин талвардал агакъна, амма Кьурбан-огъли зи гуьгьуьнай экъечIзавач. Кварар ада вичи ламралай авудна. «Садра захъ галаз ша кван», – лагъана ада заз.

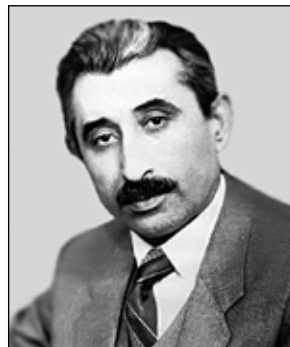
Адан къаст вуч тиртIа, зи кьил сакIани акъатзавачир. Амма хузаиндиз зи сир маса тагуникди зи рикIе кичIевал са къадар тIимил хьанвай. Ада зун гуььлуьн кьерехда авай вичин кумадал къван тухвана. «Садра алайбур хтIун кван», – лагъана ада заз буйругъна. Зи кичIевал мадни аргух хьана. Вучда, чара авач. Гуььлягь акур хьипревай санихъни юзас тежер са гьалда, беден зурзас-зурзас за зал алай пек-пине хтIунна. Ада зи юкъва сад садахъ галкIурнавай кве залпанд кутIунна. Залпандин кьил къуна, зун ада гуььлуьз гадарна, зи кьил кьилел сакIани аламачир. Заз акI тир хьи, адаз зун гуььле батмишариз кIанзава. Пуд сеферда ада и гьал тикрарна. Ахпа зун хутахна, вичин кумадавай пек-партал, мес-яргъан вегъена, зун къаткурна. Низ чида, зун гьикъван вахтунда ксанатIа... Ахварай аватайла, зиди гьамамда авай лекуьна къатканвай гьал тир. Заз садлагъай сеферда Кьурбан-огълидин пIузаррал хьвер акуна, заз зун цIийи дуьньядал акъалтайди хьиз хьана. Ада зун, парталар алукиз тун тавуна, вичин патав ацукъарна. Заз ада вичин фуакай хкудна, са къушран пад гана. Адаз лезги чIал акъван хьсан чидай хьи, ам рахадайла маса миллет я лагъана фикирдизни къведачир.

– Неъ, етим, – лагъана ада заз, тупIаралди вилер михъна, пIузар зурзас. – За гьикI ийин, зи гьилияй ваз маса хьсанвал къвезвач. Эхъ, етим, вуна и хузаиндиз яд гьиз, адан ламраз къуллугъ ийизва, амма адан вичин рухвайрив зани вуна чIугвазвай и зегъметдал Патирбугда кIелиз тазва. Чна вуч ийин, белки са мус ятIани чахъни рагъ элкьвен. Ваз мад сеферда цIаяр атана кIандачтIа, вун гьар юкъуз экуьнахъ векьин чигера къекъуьгъ. Цуькверик агъзур жуьре дарманар квайди я.

СтIал Сулейманан 150 йис

Айдунбег КАМИЛОВ,
шаир, журналист.

ВАЛЧАГЪДАЙ ТЕКВЕН АКЪУДАЙДИ

Зал и яшлу, кьил рехи хьанвай кас Махачкъалада гьалтиз самбар йисар тир. Чун куьчейра, автобуса, шегьердин багълара ара-ара дуьшуьш жедай. Эхир чун таниш хьана. Ам виридаз гьуьрметлу, истеклу агьсакьал, хирург Рамазан халу тир. Гьелбетда, са пут кьел чна санал тIуьнач, амма Рамазан халудин уьмуьрдикай, ада кечирмишай рекьикай заз гзаф делилар ашкара хьана.

Рамазан халуди рикIел хкайвал, ада Москвада кIелдай йисар метлеблу вакъ-ийрив ацIанвайбур хьана. Абурукай виридалайни кьетIен йикъар 1936-йисуз Москвадин кьвед лагъай мединститутдин хирургический факультетдин студент тир Рамазананни Дагъустандин халкъдин шаир СтIал Сулейманан арада хъайи гуьруьшмишвилер я.

– За Москвадин мединститутда кIелдай йисара, – суьгьбетдай хирургди, – чаз тарс гузвай профессор Виноградова, зун Дагъустандай кIелиз атанвай лезги тирди чир хъайила, зал Кремлдин больницада азарлу яз кьатканвай Сулейман халудал гуьзчивал авун, адахъ гелкъуьн ва шаирдин таржумачи хьун тапшурмишна. Шаир сагъ хъхьана, Михаил Иванович Калинина адав Ленинан орден вугудайла, адал алай валчагъдай орден алкIурдай теквен акъудайди ва ам Махачкъаладиз кьван рекъе хутурди зун я...

– Рамазан халу, – лагъанай за, – акI хъайила, ваз чIехи шаир мукьувай чидай. Вуна адакай рикIел хкунар кхьенайтIа, ажеб жедай. Чаз шаирдин цIийиз гьат хъийизвай гьар са цIар, адан ацукьун-къарагъун, инсанрихъ галаз хъайи рафтарвал, куьрелди, адан уьмуьрдихъ, яшайишдихъ галаз алакьалу гьар са делил тежер кьван багъа тирди ваз чидачни кьван?

– Чида, халудин, чида. Анжах зун кхьинрал рикI алай кас туш. За зи рикIел хтай дуьшуьшар ваз ахъайда, жува кхьихъ. Анжах, куь журналистрин саягъда, артухан чIагурунар авун герек туш.

– Заз Сулейман дайидин виридалайни хуш кьведай кар, ада вичин секретарь ва рикIик дуст Эфендидикай ийидай зарафатар тир.

– Эфенди Капиев тушни?

– Эхъ. Сулейман дайи Кремлдин больницада авайла, адан патав гагъ зун,

гагь Эфенди Капиев жедай. Заз тарсар авайла, за Эфендидиз малумардай. Эфендидини вичиз са фидай тади чка авайла, вилик кумаз заз лугьудай. И кар чизвай Сулейман дайиди: «Якъадашар, куьне зун лап рикIивай азарлудай къаз тахъуй гъа., – лугьудай. Алад куь дердияр ая. Захъ гелкъвезвай къван «лацу бад-бадар» аквазвани квез», – лугьуз медицинский сестраяр къалурдай. Ада лугьун гъакI ийизвайтIани, зунни Эфенди вичин патав хъайила, адан кефияр акваз-акваз къумбар жезвайди къатIуз хъун четин тушир. Бязи вахтара ам, рикIелай физ, захъ галаз азербайжан, Эфендидихъ галаз лезги чIалалди рахадай.

Са сеферда за «Сулейман дайи, зунни Бакуда хъайиди я, а Эфендидиз чидай азербайжан чIал зазни чида» лагъайла, адаз хвеша хъана. «Ажеб жедай и «бад-бадризни» азербайжан ва я лезги чIал чидайтIа, – лагъана жаваб ганай, – гъич тахъайтIа ягъизвай мизмизрикай (мизмизар ада вичиз ягъизвай рапариз лугьузвайди тир) хъайитIани къил къакъуддай. ТахъайтIа за чин чIурайлани, абуру «терпи, молодой человек» лугьуз, мез-гъвел ягъиз, чпин кар аквазва.

– Мад пис лугьузвач хъи, ваз «молодой человек» лугьузва ман...

– Э.э... а «бад-бадар» зал жегъил чIавуз гъалтнайтIа, зун гъихътин «молодой человек» тиртIа, за абуруз чирдай. За абуруз са шашалда авай бендер туькIурдай.

– Абуру дуьз кIвалахзава, Сулейман дайи, а вуна лугьузвай «бад-бадриз» вун вуж ятIа чизва. Абурун алахъунар вири вун фад сагъар хъувун патал я...

Са сеферда зун тарсарилай гуьгъуьниз, нянрихъди геж хъиз, Сулейман дайидин палатадиз атайла, са къемеда кардин шагъид хъана. Сулейман дайини Эфенди сад садав рахан тийиз «хъилер» хъанвай.

– РикIивай? – суал гана за Рамазан халудиз.

– Мегер Сулейман дийидиз Эфендидихъ галаз хъел жедай рикI авайди тирни? Ам адаз вичин хайи хва хъиз ала тир. А кардал гъалтайла, Эфенди Сулейман дайидалайни хъуьтуьл рикI авай кас тир. Эфендидизни шаир, вичин хайи буба хъиз, багъа ва багъри кас фадлай хъанвай.

– Бес вуч хъанвай?

– Вич лугьумир, Эфендидиз Сулейман дайидин мес туьхкIурдайла, ада духтуррикай чинебадаказ, хъун тавуна кIевнавай таблеткаяр, порошокар, дарманар жагъанвай къван. Зун акуна шад хъайи Сулейман дайиди заз арза авуна:

– Я хва, Рамазан, и Эфенди киши захъ галаз хъел хъанва.

Кардин гъавурда акъур зун Эфендидин пад хъайила, Сулейман дайи «абурунни «лацу бад-бадрин» гафар-чIалар сад я», – лагъана, кроватдал яргъи хъхъана. Амма адавай яргъалди къарай къаз хъанач:

– Рамазан, я хтул, – Эфендидиз вилни ягъ тавуна захъ элкъвена ам, – хъчад афарар хиве къур Нажмудин хкведай вахт хъанвачни?

– Акъван къайгъуйрин гъилияй мегер адан рикIел афарар хкведани?

– Сулейман дайи, эгер вуна гайи дарманар чуьнуьх тийиз, вири хъваз хъайитIа, за ваз гъар йикъуз хъчадин афарар гъида, – Сулейман дайидин кроватдив агатна Эфенди.

– Гъинай? Хъчар гъиняй жагъурда?

– Базардай...

– Пагъо..., вунани лагъана, захъ галаз хъел жедай Эфенди киши, мегер дагъларин дуьдгъвердин тIеам гадай хъчар Москов шегъердин базардал алай хъчарив гекъигиз жедани? Самурскиди заз Самур вацIун этегра экъечIай хъчарикай чранвай афарар гъида лагъана хиве къунай.

– Нажмудин стхади гъида лагъанатІа, гъидайди я, – Сулейман дайи секи-нардай саягъ алава хъувуна Эфенди...

Чун Москвада авайтІани, чи арада жедай ихтилатар Дагъустандикай, анин шаиррикай, никІерикай, СтІалрикай, ара-бир, Сулейман дайиди вичи лугъудайвал, Микаилан патав Кремлдиз финикай (Михаил Иванович Калининаз ада Микаил лугъудай) ва уьмуьрдин жуьреба-жуьре месэлайрикай жедай...

Са тІимил вахтунда хъанатІани, заз аямдин чІехи шаирдихъ галаз ацукъизкъарагъдай, адан келимайрихъ, суьгъбетрихъ, камаллу меслятрихъ яб акалдай еке бахт хъана.

– Рамазан халу, ви суьгъбетдин сифте кыляй вуна Сулейман дайидин валчагъдай тІеквен акъудна лагъанай...

– А... а... Хъайи кар я. Кремлда адав Ленинан орден вахкудайла, М.И. Калининаз орден адан чухвадал алкІуриз кІан жеда. А вахтунда садан хурудал орден алкІурун патал адал алай пальтодай тІвек акъудна кІан жезвайди тир. Сулейман дайидин хурудални Ленинан орден алкІурунин патахъай М.И. Калинин са шуькІуь кІвенкІ алай шейинихъ къекъез амукъна. И арада хъсан хъана гена зав гъвечІи ништІер гваз. Зани гъерекатна, фена Сулейман дайидин чухвадин хурудай ништІердалди са гъвечІи тІвек акъудна, ахпа М.И. Калинина виридан капарин ванцик кваз Сулейман дайидин хурудал орден алкІурнай...

Медицинадин къуллугъдин подполковник Агъмедов Рамазан Агъмедовича вичин уьмуьрдин 80 йисакай яхІурни цІуд йис анжах духтурвилин пешедиз гана. Ам халкъдиз, хайи Ватандиз рикІин сидкъидай къуллугъ авур кас хъана. Адаз девирдин уькІуь-цуру, шадвални пашманвал, тикни-дуьзен – вири акуна. Рамазан Агъмедовича халкъдин дерди-баладик, генгвиликни эксуьквилик иштиракна. Адаз камаллу шаир СтІал Сулейманахъ галаз гуьруьшмиш жедай, адан илгъам авахъзавай чиниз килигдай шад йикъар акуна.

СтIал Сулейманан 150 йис

САЖИДИН

ДАГЪУСТАНДАЙ ТИР ГОМЕР

(Драма)

ИШТИРАКЧИЯР:

СтIал Сулейман

Мирзешериф – хуьруьнви

Мусаиб – шаирдин хва

Султан – Сулейманан кьунши

Ашукь – Сулейманан шиирар кIелдаиди

Гевгьеран сес – тахай диде

Шейриханан сес – хайи диде

Мариятан сес – Сулейманан уьмуьрдин сад лагъай юлдаш

Фекьи – хуьруьн имам

Эфенди – Сулейманан таржумачи

Айна – Сулейманан уьмуьрдин кьвед лагъай юлдаш

Луговской – Москвадай атанвай шаир

Тихонов – Москвадай атанвай шаир

М. Горький – пролетаррин писатель

САД ЛАГЪАЙ ПЕРДЕ

I- шикил.

Агъа-СтIал. Гатфар. Сулейманаз билбилрин сесерин ван кьезва.
Сулейман багда кьекьезва. Ам гагь са таран, гагь муькуь таран патав физ,
са-сadan хел гIиле кьаз, инсанрихь хьиз рахазва.

Сулейман:

Эй, зи тарар, за битмишай кьелемар,
Кье атанва куьн гурлу тир бегьердал.
Салан са пад буранарни келемар,
Цуькверини дамахзава сегьердал.

Амач хьи зи такур гужар вилериз,
Жагъин тийиз шадвал, рикIин секинвал.

Ракъурнай зун кӀун хъиз чилай чилериз,
Захъ авачир маса жуьре мумкинвал.

Аялзамаз нек хъваз тагай дидедив,
Иминага, дидеди хъиз, нек гана.
Бубади зун гана тахай дидедив,
КукӀвар хъанвай кьве шавлардин кек гана.

Зун туна, вич фена агъа дуьньядиз!
Тахай диде акун заз са цӀай хъана.
Югъ агай кьван катиз кӀвалляй гуьнедиз,
Гишин руфун ацӀурайди кьай хъана.

Дагълар аку, цавар кьунвай кьуьнерал,
Бес за никай даях кьада, я Аллагъ?
Дагъустан жен – Шагъдагъ авай генерал,
Чун, етимар, вучиз икъван кузва, лагъ?

И гегъенш тир дуьнья икъван дар хъана?
Недай фуни, авач рикӀин секинвал.
Тахайдакай диде лугъуз тӀвар хъана,
Етим патал ийиз хъана хаинвал.

Зун акунан кӀанзавач и утагъда.
Эй, Дагъустан, Куьре лугъуз тӀвар хъана.
Куьз кьазвач на ви етимар кьужахда?
Чаз, етимриз, вучиз дуьнья дар хъана?

Гъилер зирек, кьил ава захъ кьатӀидай.
Амма кӀвалах авач зегъмет чӀугвадай.
Бахт авачир инсан тушни кьейидай?
Бахт аквазва заз са яд тир чкадай.

Сегънедин кьулухъай рахадай сесерин ванер кьезва.

Шейриханан сес:

Я Ислеман, экуьн кьилий и багъда?
Тамашзава гьар са тараз - аялдиз,
Амачир хъиз чка бубад утагъда,
Диде кьванни кьезватӀа ви хиялдиз?

Сулейман:

Ам вун яни, азиз диде, рахайди?
Эй Сад Аллагъ, шукур хъуй ви Кьадардиз!
Гъинихъ ятӀа, зун хиялри тухвайди,
Яраб зи чан кьисмет ятӀа азардиз?

Гъикъван зи вил галай тир вун акунихъ?!
Зун тек туна, чаради хъиз варарал.
Вердиш хъана, хажалатар чӀугунихъ,
Дидейрал хъиз ашукъ хъанва тарарал.

Вучиз вуна вегъенва кье и дардиз?
Зун ви велед туширни кьван, етим жез?
Зун кӀел тирни, гуз, тухузвай базардиз?
Зазни кӀандай викӀегъ тир са итим жез!

Иминат, заз диде хъана, нек гудай.
Шел-хвал авун кутугнавач итимриз.
Зак хесет квач кайи хирез кек гудай,
Ваз чида бахт авачирди етимриз.

Шериханан сес:

Зун Шейрихан туш, руьгъ я, хва, рахазвай,
Дидедив вун хуьз ганач ви бубади.
Вун са цай я, заз и саягъ аквазвай,
Чин гузвач ваз и харапа убади.

Чан аламаз хъанач завай хурухъ къаз,
Ви бубадин хъилияй къисас вахчуна.
Зи хуралай ганач стIал вав нек хъваз!
Азраилди эхир зи чан къачуна.

Гила къванни чара ая къилиз ви!
Гевгъера вун, агъу гана, рекъида.
Бахт, къекъвейла, белки къведа гъилиз ви.
Бахт етимриз са гужалди жагъида!

Мусаиб бубадин патав къвезва:

Дах, вун багъда нив рахазва экуьнахъ?
Гъеле къайи чиг алама векъерал.
Вил хъанвани мад уьлкведа къекъуьнихъ?
Алатай вахт хквезвани рикIерал?

Сулейман къяй жезва. Ам, къил са патахъ элкъуьрна, цавуз, ахпа вичив
рахазвай хциз тамашава. Мусаибаз жаваб гузва.

Сулейман:

Авач, чан хва, буба фенвай хиялриз,
Веревирдер ийизвай за жувакди.
Тамашзавай къелемриз – зи аялриз,
Абуру зун къазвай чпин лувакди.

Мусаиб:

Чай ракъизва, хуьрек ала суфрадал,
Хзандин вил вун хтунал ала, дах.
Экуьн къилияй кар алачиз арадал,

Сулейман:

Хутахиз кIанзаван къуна кIула дах?

Зун шаир я, халкъарин дерт рикIевай,
Агъа-стIал хуьр ятIани бубадин;
Зегъмет чIугваз, гьалалвилин рекъевай,
Къайгъударвал авай хуьруьн-убадин.

Хиялраваз, бахт карагна вилеркай,
Чидач им зи хийир ва зиян ятIа?
Садбур цавай рахаз, садбур чилеркай,
Чидач, чан хва, тахъвана, пиян ятIа?

Ахлад, чан хва, хкведа зун исятда,
Багъа къекъвен, рахан са кIус тарарив.

Хъсан гъава ава багъда, гъаятда,
Тамашин вуч дамах гватГарарив.

Мусаиб хъфизва. Сулейманаз тахай дидедин ванер къвезва.

Гевгъеран сес:
Я чилерай чилиз феи, Гъасанбег!
Зун туна, вун гъи жегънемдиз фена лагъ?
Тун тавуна велед къванни са эркек,
Тахай хци, Сулеймана къена лагъ!

Сулейман:
Тахай диде, им зун туш хъи - Сулейман,
Квахъна фида, экъечІна и хуърйни!
Зун къиникъ я, заз чида ви эрзиман,
Пака фида Дербентдиз ви хъилайни!

Гевгъеран сес:
Алад, алад, дикІени вун гъуълуз фин,
Зун куь кІвализ лукІ туш гъана, кутГунвай.
Зун жегъил я, лугъуз жедач, гъуълуз фин,
Къвез-къвез дарда гъатзава зун агунвай.

Бубад багъни, цадай никни гана хъиз,
Гуз, неда за, рекъидалди каша зун!
Вахт жедалди са-сад гъуълуз гана хъиз,
Ахпа бике хъиз хуьда къве руша зун!

І – ПЕРДЕ, 2-ШИКИЛ.

Сулейман ва Мирзешериф

Дербент шегъер, къакъан дараматар, дагъдин хурал хкаж хъанавай
Нарин-Къеле акурла, Сулейман серсер хъана амукъна.

Мирзешериф:
ГъикІ хъана, дуст, Сулейман, за лагъайвал,
Аквазвани, файда амач хуьре чаз.
Девлетлуйриз аватГани къулайвал,
Къил хуьз авач мумкинвал са жуьре чаз.

Сулейман:
Чаз жегъилриз, вуч ава, дуст, хажалат?
Чахъ Аллагъди ганвай къве гъил, къил ава.
Лугъун за ваз чи хуьруькай агъвалат,
Девлетлуйрихъ чпин мал-мулк-чил ава.

Мирзешериф:
Зун, Сулейман, къвез Дербендин шегъердиз,
Бакудиз физ, хтана къуд гъилера.
Тамашайла, гъар са йикъан сегъердиз,
ЦІйи затГар акъазва зи вилера.

Сулейман:
Фикирдиз гъваш: вири дуьнья,
И шегъердин суракъ ава.

Дербент лугъуз сифте бине,
Кутунихъди дамах ава.

Ажеб гуьзел шегъер я им,
Гъич тежедай тегъер я им.
Уъзуьмрин бул бегъер я им,
Гъар камуниз са багъ ава.

Мирзешериф:

Ваз гъелелиг Баку шегъер акунвач,
Баругърин там, амма анин кІвалерни,
Гуьрчегвилин гъеле тегъер акунвач.
Акур чІавуз, акъал жеда вилерни.

Сулейман:

Ухшар я Багъдатдин шикил,
Ачух жеда гъар са гуьгъуьл.
Са пад дагъ я, са падни гъуьл,
Майдан, къурух, яйлах ава.

Гъализ балкІан, гъализ файтун,
Гур я кІвалах хъуьтІуьн, гатун.
Бухаридин бармак, палту
АлукІунин саягъ ава.

Рахадайла, мецер ширин,
Агъалияр акъул дерин,
КІватІ жез санал багъда серин,
Чар-гъавизни булах ава.

УстІарар яз куьче-куьче,
Гъардаз ава вичин пеше.
Пенжерийра буьлуьл шуьше,
Гъаят, балхун, утагъ ава.

Мугъманар гвез гъар чкадай,
Гъам Ахцегъай, гъам Куьредай,
Аштерхандай, гъам Шуьредай,
Гъарнай ина къунагъ ава.

СтІал Сулейман я зи тІвар,
Рахадай туш алачиз кар.
Акуна заз гурлу базар,
Гъар жуьре къаб-къажах ава.

Мирзешериф:

Дербентдикай туькІуьрай чІал хуш я, хуш.
Сулейман вахъ зигъин ава шаирдин.
Ина акъваз, жибинни ви буш я, буш
Батраквалун бурж я гъар са саилдин.

Сулейманаз гъил яна, Мирзешериф Юкъван Азиядиз физва.

І-ПЕРДЕ – 3-ШИКИЛ.

Суфрадал къапар ала. Сулеймана жегьил вахт рикел гъизва.

Мусаиб:

Дах, чна куьн инжикели авунач,
Къуй, са кIус къван ягърай вичиз яларни.

Сулейман:

Заз ахварай гъич са затIни акунач,
Куьне лугъур къван писни туш гьаларни.

Зи фикирдиз Дербент шегъер хтана.
Адакай заз мектеб хъана, чIал чириз.
А шегъерда гзаф крар къатIана,
Зегъмет чIугваз, къил акъуддай гьал чириз.

Дербетвияр, фадлай къадим вахтара,
Вердиш хъанва устадар яз алвердин.
Шумуд гьаким ацукънатIан тахтара,
Дегишарнач къайда чпин тегъердин.

Ина чувуд, къажар, урус, мусурман,
Сад масадан душманар туш ивидин.
Сада-садаз гъич ийидач кар яман,
Зунни хвена, етим аял лезгидин.

Амма зунни, гъил чIугуна чандилай,
Гъар са кIвалах хъсан ийиз алахъна.
Абуруз пул багъа я Къурандилай,
Ризкъи гана, гьакъи ганач кIвалахна.

Чара атIай етимдивай вуч жеда?
Дагъустан чи шумуд касди тарашна?
Чи девлетар гъикъван чIавал пуч жеда?
Халкъдин рикIер и къадарда кармашна!

Квез зун гьакIа киснавай хъиз жезватIа?
РикI къекъвезва ийидай са чарадихъ.
Вучиз вири чун лукIар къаз къвезватIа?
Гъикъван фу нен, анжах уьзуькъарадик?

Мусаиб:

Дербентдал вун рази хъанач, экъечIна,
Генжедизни фенай женнет багъ хътин.

Сулейман:

Анай азадвиллин чирагъ экъечIна,
Шаир лезги Низамини дагъ хътин.

КIвалхарилай хтай чIавуз, галатна,
Яб гудай за мугъаматрихъ ашукърин.
Галатунни фад рикIелай алатна,
ЧIал чир хъана, ухшар авай къумукърин.

Женнет ери лагъайтIани гьвадиз,
Дагъустандив къведай ери акунач.

Чи тебеиат дарман гъар са давадиз,
Чи дагъвийрин хътин гъери акунач!

Мусаиб:

Бес туьрквери ийида къван тарифар,
Баку хътин шегъер авач дуьньяда.
Шаирарни ава лугъуз арифар,
Чпихъ хътин бегъер авач дуьньяда.

Сулейман:

Анал вунни гъахъ я, гъелбет, туьркверни,
Азербайджан макан я нафт – гъеридин.
Хкахъ тийиз, кузва ана экверни,
Къыздирмади кар чурзава еридин.

Девлет ава, ама девлет нив гватIа,
Гъадан крагъ къулайни я, хъсанни.
Чилин девлет ам дигизвай цив гватIа?
Чили хвена кIанда гъар са инсанни.

Чилерикай хкуддай къван ругъунар,
Ви бубадин чара-мумкин атIана.
Зегъмет чIугун – туш къумарал къугъунар,
Къыздирмадин чандин са пай ктIана.

Чара хъанач, гъикI хкведа ватандиз?
Жибинда къиф, сиве папIрус къатI аваз?
Генжедай зун хтана Лухъ-Батандиз,
Самарканддиз, кIвалахиз физ къаст аваз.

Ракъун рекъел, рельсер ялиз кIулалди,
Са шумуд суз кепек кIватIиз кIвалахна.
Пул атанач, ялда лагъай чIалалди,
Гъакимар, зун алдатмишиз алахъна.

Мусаиб:

Заз чизва, дах, ви рикIевай хиялар,
Девирар тир, адалат, гъахъ авачир.
Гила къванни жуваз ягъа на ялар,
Сагъламвал хуьх, жезватIа, вахъ авачир.

Сулейман:

Ваз, Мусаиб, за ял ягъун кIан ятIа,
Къарагъ кIвачел, лагъ, теснифа шиирар!
Шаирдивай акъваз жеда къван ятIа?
Ам хъайи вахт тушни дуьньяд эхирар?

Зун халкъ галаз, халкъдихъ галаз кIвалахиз,
Вердиш хъанвай халкъдин шаир инсан я!
Вири халкъар ризкъи кIватIиз алахъиз,
Зегъметчи эл, захъ авай са хизан я!

Мусаиба, дахдиз яб гуз, истикIанра чаяр цада.

Мусаиб:

Чай хъвадани, гишин ятIа фу гъида,
Хъра чраз ава хъчад афарни.

Сулейман:

Недай-хъвадай затІарни чаз жагъида,
Ша, куътягъин ихтилатдин гафарни.

Сыр-Дарьядин муъкъвел ийиз кІвалахар,
Азиятрин авачир, хва, атІа къл.
Вилерикай карагиз чи булахар,
Хиялри зи секин тунач хата къл!

Са къадардин чІугуна хъиз зегъметар,
Мад кІвалихъди меслят хъана хкъведай.
Багъа хъанвай гъар затІунин къиметар,
Чаз маса гуз, гъиз са шумуд уълкъведай.

Къумлукъ чуъллер, яд авачир къуру тир,
Туъркменарни дарда авай вири хъиз.
ЭкъечІзавай рагъни ина яру тир,
Гъавани кваз хъвазвай чими гъери хъиз.

Амма базар мяденар тир халийрин,
Яд хъайила, ципицІринни макан тир.
Тварар къадач амай куълуъ-шуълуъйрин,
Амма кузвай чандиз анаг дакІан тир.

Яргъи гафар зайиф жеда метлебдиз,
Жуван суъгъбет куътягъин за куърелди.
Кепек-шигъи дарман хъана себедиз,
Чугуна зун рикІи хайи хуърелди!

Къецелай синидаваз хъчадин афарар винел алаз, хъран чими фу гъана.
Мусаиб экъечІда. Сулейман вилерикай ашукъ карагда.

І-ПЕРДЕ, 4-ШИКИЛ.

Ашукъ:

Сулейман, дуст, зун ашукъ, вун шаир я,
Зазни такур са затІ амач дуъньяда.
Ваз, гъелбетда гзаф крар загъир я,
Фаркъ авач чи къве касдинни арада.

Лагъ кван ваз вуч акуна а яргъара?
Хъсан ва пис лагъ ачухдиз дустуниз.
Фадлай къулукъ акунач вун мукъвара,
Вуч хъсан, вуч пис акуна къастуниз?

Сулейман:

Салам, калам амачни вахъ адетдин?
Фадлай чун къвед гъалтнавачир, ашукъ дуст.

Ашукъ:

Багъиш ая, зун иес туш къилетдин,
Салам за ваз ганай хъи лап ачух, дуст.

Гъайиф хъи вун аваз ахвар хиялда,
Зи саламдин сес хъанач ваз, Сулейман.

Сулейман:

Зун миштери туш, дуст ашукъ, гъуьжетдин,
Ваз яб гун – им фадлай риклин тир дарман!

Ашукъ:

Къе Сулейман язва, гъелбет, ви мугъман.

Сулейман:

Зун шад я вал, ви суалдиз жаваб яз,
Крар ава гъам яхши ва гъам яман,
Сад жув патал, садни ава суваб яз.

Гзаф гафар ава са-сад лугъудай,
Дербентдани Сыр-Дарьяда, Генжеда,
Зегъмет чугур, гъекъ акъудиз далудай.
Ибур гъаклан къекъуьнар туш куьчеда.

Дербент, гъелбет, шегъер я лап къадим тир,
Шумуд агъзур йис ятIа ам чилеллаз?

Ашукъ:

Адакай зун къилди рахун лазим тир.
Ара-ара вунни, гъелбет, къилеллаз.

Сулейман:

Адахъ гала чилер ципицI мяденар.
Ам чи девлет, ам чи къилин абур я.
Дербентда чи гзаф ава уьзденар,
Дербент вични Каспи гъуьл такабур я.

Акуна заз Шеки, Ширван, Генжени,
Чи чилерив къведай ана чил авач.
Лугъун за ваз, хъун тавуна кичIени,
Иесивал ийидай чахъ къил авач.

Дагъустандин чилерихъ хъиз берекат,
Авай чилер акунач зи вилериз.
Дагъвийрихъ хъиз, кIвалахдай, кваз гъерекат,
Къисметнавач гъич санинни эллериз.

Тимил яни и агирлу гъава ваз?
Тух тежедай къачуналди жигерри.
Гъикъван гъетер акватватIа цава ваз,
Лугъуда ваз йифиз гатун цикIери.

Къурбатра зи чIехи хъана яшарни,
УькIуь-цуру къалурна зи вилериз.
Акуна заз чилин, цавун къушарни,
Амма атай хийир хъанач гъилериз.

Жибинда къиф къугъваз феи Сулейман,
Хтана зун къве жибинни ичIи яз.
РикIел хтай чIавуз дар тир а заман,
Аквазва заз дуьнья тирди мичIи яз.

Ашукъ:

Хъсан гафар лугъуниз вун устIар я,
Вун хътинбур жегъич цIай гваз чилерал.
Вун – шаир, зун – ашукъ тир къе дустар я,
Дамахзавай ватандални эллерал!

Сулейман уях жезва. Ам асани къачуна, къе цел экъечIна, вич нихъ
галаз раханатIа, инихъ-анихъ тамашда

КЪВЕД ЛАГЪАЙ ПЕРДЕ

I-шикил.

Агъа-СтIалрин хуър. Перде ачух туш.

Ашукъ:

Хайи ватан, вун гъи къадар ширин я?
Ви гъавади руьгъ кутада беденрик.
Дагъустан кIан хъунин метлеб дерин я,
Дагъдин умуд квай къуьлуьн фур дуьзенрик.

Хквезва шаир Сулейман ватандихъ,
РикI дарих яз, амма жибин ичIи я.
Гележегдин умуд кутаз хзандихъ,
Дагъустанда гьелелигда мичIи я.

Сулейманаз акур дагълар къакъан яз,
Дегишвилер аквазвач хьи шад жедай.
Уьмуьр физва кесиб халкъдин такIан яз,
Хиял авач фяле-лежбер сад жедай.

ГъакI ятIани ватандин руг ширин я,
Азиятриз кIандач артух яб гана.
Гьелелигда Дагъустнада серин я,
Гьелелигда кIанда са кIус таб гана.

Перде ачух жезва. Сулейманаз, хуър акурла, шад жезва.

Султан:

Ваз хвашкалди, сафа гелди, я къунши!
Вун акунихъ галай зи вил, Сулейман.
Хтанвани мад жибинар яз ичIи?
Хуьрел чIугваз мад сефер къил, Сулейман?

Сулейман:

Вири таб я, амма Ватан гъахъ я, дуст!
Акуна заз гъурбатарни яргъарин,
НафтIад мяден бедбахтвили рехъ я, дуст.
Гуьлуьн а пад - буш чуьллер я къумарин.

Султан:

Чи Куьре хъиз авач макан къуьлерин,
Ер-емишдиз вуч гаф ава ширин тир?
И пад, а пад са гафар я гуьлерин,
Цел гьалтайла, ам са къадар дерин тир.

ГьикI тир анра, хуьруьнвиар, гадаяр?
Кепек-шигьи, пул хьанани мехьерин?
Инин дегиш хьанвач, кьунши, кьайдаяр,
Гужар ава, акьала кьве вил, Сулейман.

Сулейман:

Кьвекьвена зун шумуди са шегьерда,
Халкьар ама ксана, султ ахвара.
Гафар ийиз, агзурни са тегьерда,
Эхир чидач гьикI жедатIа мукьвара.

Са кьадардин хьанва, кьунши, яшарни,
Тпуьн герек я мехьер чими ашарни.
Сад гьалтнайIа, жуваз авай ухшарни,
Пис жедачир, секин жедай рикI, Султан.

Султан:

Кьасумхуьрел туьрквер атун ван хьана,
Ислягьвал гваз атанва чи арадиз.
Заз, Сулейман, вавай са кар кIан хьана,
Са шиир на багьиш авун пашадиз.

Мехьер ийиз пулни жеда, кIвалерни,
Эгер вуна адан тариф авуртIа.
Мумкин я ваз гун цан цадай чилерни,
Хьсан гафар бахшиз гьайиф тавуртIа.

Сулейман:

Чулав гьуьлуьн кьерехдавай Турция,
Чи хийирдиз кьушун галаз кьвеч абур.
Абурулай, лагь кван, кье вуж рази я?
Зи чIаларал кIусни рази жеч абур.

Зун шаир я, авайвал дуьз лугьудай,
Кьуру тариф, ваз чида, за авурд туш.
Ваз кIандатIа яхь а туьрквер халудай,
Зав гвай яракь а ви хьтин карурд туш!

Султан:

Ахьтин гафар, кьунши, на куьз лугьуда?
Заз вун, ваз зун, жузуртIа, лагь, акурд туш.
Зи тIалабун на рикIелай алуда!
ЖузуртIа, лагь, за са чуйкьни авурд туш!

Сулейман:

«Эй, Куьредин авам эллер,
Фагьум тIун дуьньядин гьалер,
Иеси кьей тупIал калер,
Куьн кIватI жедай кун хьана хьи.»

Султан:

АкI хьанач хьи, я Сулейман,
За авурбур хьуьруьнар тир.
Заз чир хьана а ви дарман,
Мехьер паяр-ширинар тир.

Сулейман:

Султан, на заз яб це хъсан,
Гым хийир я, гым я нукъсан.
Чапхунчияр гъар са инсан,
Абурун къаст кун хъана хьи.

Султан:

За лугъун ваз хъсан са руш,
Тварни Бес я, дамахардай.

Сулейман:

Ахьтин рушар заз герек туш,
Паб герек я кIвалахардай.

Зун кесиб я, кесиб синиф,
КIанзава кар вилик финиф.
Рази ятIа, захъди илиф,
Чи араяр къун хъана хьи.

Султан хъфида, Сулейманаз багъдай билбилдин сесер къведа.

Сулейман:

«Акъахна вун къакъан тарциз,
Бегъер гудай ичин, билбил!
Вуч чIал ава а ви ванциз?
Гъарайиз я кIвачин, билбил!

Мягъкем къуна вуна а тар,
Тамам ян бес амай шартIар:
Саймаш тийиз чи жемятар,
ХупI кIевида ви чин, билбил?

Билбилдин сес:

Эй Сулейман, жемир гъафил,
Бес я уьмуър тухвай сефил,
Къуд патахъди ахъая вил,
Жуваз юлдаш, яр жагъура!

Сулейман, билбил чIалал атунал мяггел жада. Ам са геренда яб гуз акъвазда. Пелел гъил эцигна, дагълариз тамашда.

Сулейман:

«Гагъ жада вун къуьзуь къужа,
Лап чуру рехи , Дагъустан.
Гагъ гъиле къаз буьркьюь ружа,
Жеда вун пехьи, Дагъустан.

Гъар атайда вегъез лапIаш,
Гагъ жада ви тегъер яваш.
Гагъ ийиз на дяве, саваш,
Жеда ваз ашкъи, Дагъустан.

Гагъ жада вун шадни хуррам,
Гагъ гъиле къаз вуна вагърам,
Гагъ макъамда жада тIарам,
Гагъ жада гъуьргъуь, Дагъустан.

Гагь картар кьаз, гагьни лекьер,
Гагь жеда вун лап вацун кьер.
Бязибуруз вуна рекьер,
Акьудда гьяркьуь, Дагьустан.

Са кIус вуна инсаф ая!
Кьамир гьиле яцIу пая.
Гуьзета на эдеб, гьяя,
Хьухь чиниз регьуь, Дагьустан.

Гьар атайдаз хуш я Кьафкьаз,
Тамашиз, хьфида яб кьаз.
Загьирда вун вилер ахьаз,
БатIинда буьркьуь, Дагьустан.

Гагь акьулдиз жеда наши,
Гагь вун аял жеда гьвечи.
Япар аваз, жеда биши,
Гагь жеда чIехи, Дагьустан.

Сулеймана лугьуз бейтер,
Дугьрибур я веревирдер.
За фагьумна и ви дердер,
Жез амач эхи, Дагьустан!»

2- ПЕРДЕ, 2-ШИКИЛ.

Ашукь:

Амач лугьуз и патишагь,
Заз са хабар ван хьана хьи.
Гьелбет, кечмиш хьунухь я агь,
Гила дум-дуван хьана хьи.

Бязибурун веривердер,
Бязибуруз хьана дердер.
Ифтерай Николай-сердер,
Дустагьдиз мугьман хьана хьи.

Шумуд наиб, шумуд кавха,
Сад садалай хьанай лавгьа,
Арзачийриз лугьуз: «кьей хва!»
Куь гьиле майдан хьана хьи.

Эй Сулейман, гила, гьелбет,
Фикир ая вуна хелвет.
Кесиб юлдашариз медед,
Гьуьруьят заман хьана хьи!

Пуд булах. Гьафте базардай хквезвайбуру ял язава. Анал Сулейманни ала.
Ихтилат гьахьсуз суд-дувандикай кватда.

Султан:

Лагь кван, кьунши, Кьасумхуьрел суд-дуван,
Гьахьни батIул чкаяр ян, чир жедай?
ТуйкIуьрай затI аватIа, лагь чаз жуван,
Вахтар яни жанавурни кьуьр жедай?

Сулейман:

Судуйрикай рахайтІа, куьн Куьреда,
Кесибдин гаф ише фидач, гьахь ятІан.
Авайвал за лагьайтІа, куьн хьуьреда,
Суддин буржи адалатдин рехь ятІан.

«Авач къван куьн чанда инсаф,
Са зерре инсаф, судуяр.
Гьич къабуддач кесибдин гаф,
ТагайтІа ришвет, судуяр.

Сят кІуьдаз куьн жеда судда,
Иблисди куьн твада худда.
Гьахь гвай кесиб куьне кІудда,
ТагайтІа къимет, судуяр.

Килигиз къвазда куьн чиниз,
Са затІ гьат тавурла гьилиз.
Акьудич а дуван къилиз,
Кхьиз, гуз суьрет, судуяр.

Квез жедайвал за лугьуда,
Шумуд фекьир куьне куда?
Стха куьне маса гуда,
ТагайтІа ришвет, судуяр».

Булахдал капІ авуна, Сулейманахь яб акалзавай фекьи дели жеда.

ТакІандахь элкьуьрна далу,
Кепекдихь маса гуз халу,
Ахьтинбурал жибин дулу
Жедайд туш девлет, судуяр.

Фена икІ шумуд замана,
Эй факьир дели-дувана.
Квез авуна Сулеймана,
Чир хьухь, и туьгьмет, судуяр!

Султан - къарагьна, хьел кваз рахада:

Вуч амалдар кас я вун, дуст,
ЧукІур ийиз ихьтин чІалар.
Ахвар гудай судуйриз суст,
ЧІур хьайитІа вучда гьалар?

Фекьи:

Уьлкведани авачир гьич,
Я шавлардин кек кумачир,
И чІалар ви мад ише фич,
Са гафни керчек гумачир!

Им нивай, лагь чир хьана ваз?
Судуйризни гудай тарсар?
Кесибдикай пІир хьана ваз,
Квел ийизва вуна фурсар?

Квез гъина ван хъайи кар я, тумуни,
Чарни фейи, судуйриз гун буйругъар?
Ви бурж вуча, арабадик кутлуна,
И чун хътинбуруз авун къуллугъар.

Сулейман:

Хъел кваз, фекъи къуна хкажна, булахдин винел акъвазарда.

А тумунихъ гъилер жедан и жуъре?
Хъцикъ хътин кутадай вун булахдик?
Валай алчах кас авани чи хуъре?
Къил кутаз кІан туш заз чІуру кІвалахдик!

Фекъи:

Къена! Ахъай, за кавхадиз лугъуда!
Ваз и кІвалах ийиз тадач гъалал за!

Сулейман:

Эгер са къуъл эцягъайтІа далуда,
Вав къейибур хкиз тада чІалал за!
(фекъи ахъайла, кавхадиз арза гуз хъфида)

Султан:

Эхир ви къил гъатдалди, дуст, чуърукда,
Жува-жуваз чара ая вахтунда.
И фекъиди, вуна авур къуърукдал,
Арза гана ви къелечІ хам хутІунда.

Сулейман:

Абурукай кичІе тиртІа, зал шаир
ТІвар жедачир, вичивай вуч жедагІа,
Гъам авурай, къацІай сивик рак квачир.
Чир хъурай мад вичиз вуч пай къведагІа!

«За лугъун квез кvek квай хесет,
Гъавурда куън гъат, фекъияр.
КІантІа куъне ая гуъзет,
Лап иер дикъет, фекъияр.

Зерек халкъар я куън гагуз,
Техил хтайлахъди гъагуз.
КІватІиз ам, ичІириз кІатІуз,
ТІалабиз закат, фекъияр.

Султан:

Жуван къилиз ая чара,
Ийидалди ада арза.

Сулейман:

АтІумир на жуван чара,
Жуваз жагъур, Султан, къуза!

Абурукай кичІе тиртІа,
Зал – Сулейман тІвар жедач, дуст!
Ам дагъ акур чІавуз тарта,
Катдай кицІ хъиз гар жедач дуст!.

Къуй, хъфирай ийиз арза,
Жаваб гуда гъар садаз за.
КІан хъуналди заз гуз жаза,
Адалатди кар жедач, дуст!

ПУД ЛАГЪАЙ ПЕРДЕ

І-шикил.

Ашукъ:

Ам зун я ваз муштулух гваз атайди,
Куьгъне чІаван, гъахъсуз дуван кІват хъана.
Дагъви кесиб халкъдин гъил къаз атайди,
Гила гъуьруьят чи гъиле гъат хъана.

Сулейман:

«Гъуьруьят хупІ хъсан затІ я,
Эллериз къадир хъайитІа.
Дугъриданни масан затІ я,
Муьштеридиз чир хъайитІа.

Фагъумна за бязи крар,
Гагъ жеда ам чергес пулар.
Эвелдай хъайи а икърар,
ГъикІда бес таъхир хъайитІа?

Сулеймана икІ лагъана,
Бязибурун кефи хана.
ИкІ жавабдар вун рахана,
ГъикІда вал тахсир хъайитІа?»

КІвал. Мусаиб ва Айна.

Мусаиб:

Диде, вуна вилик гъидай
Чай-шекердин къайгъу ая.
За мугъманар, хваш-беш ийиз,
Са-сад шадказ къабулда.

Айна:

Хъсан хъана, чрана фу,
Гъазур тирди суфрадик зи.
Вун фена са кІек тукІукІ,
За къелечІ хинкІар ийида.

3- ПЕРДЕ, 2- ШИКИЛ

Эфенди:

Салам алейк, Сулейман ваз,
Шад я и кІвалик зи пай кваз.
Атанва зун мугъманар гваз.
Вахъ галаз истикІан чай хъваз,

Сулейман:

Мугъманриз кый, мугъман кВалин,
Я берекат, дуст Эфенди.
Ам зи мурад тушни килин,
Ша, гьерекат, дуст Эфенди.

Жузунар авурдалай кьулухъ, Сулейман мугъманрихъ галаз танишарна.

Эфенди:

Сулейман дайи и ксар
Атанвайбур я Московдай.
Абуруз кІанзава яб гуз
Ви шииррихъ са шумудахъ.

Сулейман:

Гъар са шаир касдин буржи,
Вичин багъдин бегъер гун я.
КІантІа урус, кІантІа гуржи,
Шиирралди эвер гун я.

И чи советский власть,
Гъелбетда, тукІвей са багъ я.
Дугъридани, жеда кыяс,
Вич мягъкем тир са Шагъ дагъ я.

Куюгъне межлис чукІурайди,
Сифте къелем акІурайди,
Хаинарихъ галкІурайди,
Ленин юлдашдин къармах я.

Къазанмишиз и гъуъруъят,
ИкІ хъана къван вичин ният.
Даим, гъелбет, гъамиша яд,
Артух жедай са булах я.

Бязибуруз гъукумат нуш,
Гъелбет, хъана рикІериз хуш.
Девлетлудиз – эниш, юхуш,
Кесиббуруз дуъзен рехъ я.

Хаинарихъ агъадайди,
Акси гафар рахадайди,
Вич гъавурда такъадайди,
Мез лал яз, гъам гъил члахъ я.

ЧІурункай, я кхъинрикай,
Жедач ахътин лукІуънрикай.
Сулейман вич гъар куъникай,
КІел авурд тушиз уях я!

Эфенди:

Мугъманриз хуш хъана чІалар,
Тух жедалди яна ялар.

Сулейман:

Зазни хуш хьун патал гьалар,
Абуруз яб гуз кланзавай.

Луговской:

Чи шиирар урус чIалал,
Вун гьавурда гьатдани кьван?

Эфенди:

Дилмазчини кланда кьвалал,

Сулейман:

ТахьайтIа ам катдани кьван?

Шаир шаирдин гьавурда,
Келзамаз акьун герек я.
Зи гьавурда дуьз акьуртIа,
Сад садаз еке куьмек я.

Тихонов:

За келда кьез са кьве шиир,
Жегьил ятIан валай, шаир.
Ви чIалар чаз пара магьир,
Алмаздин кьашар хьана хьи.

И дагьларин гуьзел шикил,
Ийизва шиирри тешкил.
Вун акуна, чинни гуьгьуьл,
Ачух хьана, дуст Сулейман.

Луговской:

Кьуй виридаз чир хьурай вун,
Шииратдин дагь, Сулейман.
Течирбуруз сир хьурай вун,
Дагьустандин рагь, Сулейман.

Сулейман:

Вирибуруз ахьа тир вар,
Зун кесиб кас, я бахтавар.
РикIел акьалтай чIавуз гьар,
Захьди илиф, чан мугьманар!

Мугьманар, шаирдин кIвале тIуьн-затI авуна, хьфида.

3-ПЕРДЕ, 3-ШИКИЛ.

Кремлдай чар кьведа Сулейманаз, Советрин Союздин писателрин Съезддиз теклифнава,
лагьана, ван хьайибур кьезва.

Мусаиб:

Чи кIвалахар гьатда кьуша,
Муштулухдин чар атанва.
Дах, ваз Масков шегьердиз ша,
Лугьур шад хабар атанва.

Сулейман:

Шад хабарди зун жегьилар,
Авунва хва, чан Мусаиб.
Чир хъана заз, дерт къезилар
Ийидай чахъ ава сагьиб.

3-ПЕРДЕ, 4-ШИКИЛ.

из физва ван атайла, дустар къведа.

Султан:

Сулейман, вун и саягда акуртIа,
Айибарда, ма и чухва алукI вал.
Зи чекмеяр алукI, рикIи чIугуртIа,
И бармакни хъурай къелай къулухъ вал.

Сулейман:

Сулеймана вичив вердиш,
Ийидай туш паргал дегиш.
Куьн хътинбур атайтIан виш,
Гъа Сулейман яз амукьда.

Зунни кесиб, халкъни кесиб,
И азадвал хъанавай несиб.
Сулейманахъ вичин тагъсиб,
Даим сад хъиз гваз амукьда.

Къуй чир хъурай кесиб халкъар,
Гъулдандиз ухшар я ракъар.
Сулейманак гъич дамахар,
Квачиз, инсан яз амукьда.

Мирзешериф:

Хъайи чIавуз совет власть,
Заз патал къарай атанач.
Хайи хуьруьз хтун тир къаст,
Заз маса гъарай атанач.

Сулейман:

Мирзешериф, вилик чIавуз,
Кесиб патал вири пис тир.
ТамашайтIан гъикъван цавуз,
Цав кесибрихъ галаз кис тир.

Султан:

Мирзешериф, зун тушни гъахъ?
Сулейманаз тамаш хъсан.
Московдиз фин - яргъал я рехъ,
Паргалди къалурда инсан.

Сулейман:

Московдавай чIехи рагъбер,
Хуш кас ялда фяле-лежбер.
Мад а гафар мийир эзбер,
Зун авайвал тур на, Султан.

И паргал я зун хвейиди,
Парталар туш фу гайиди.
Зун фяле-лежбер хъайиди,
Чи араяр къурна, Султан.

Айна:

Валлагъ, къужа, чи кІваликай,
Халис карван сара-хъанва.
Къайгъу тушир атуникай,
Им са кІус къван пара хъанва.

Сулейман:

Агуй, къари, зун—гъа зун я.
Абурун гаф—заз лугъун я.
Сулейманаз вичин кІвалах
Чида, гъим хвал, гъим я булах!

Дустар хъфида.

Мусаиб:

Дах, вуна ви гъазурвилер
Ая, къалабулук квачиз.

Сулейман:

Квез герек туш гъарай, эвер,
КІвалах ая тади гвачиз.

Зун лагъайтІа, мус хъайитІан,
Гъазур кас я вини кІваче.
Ни заз суал гуз хъайитІан,
Жаваб гуда, тушиз кичІе!

КЪУД ЛАГЪАЙ ПЕРДЕ

І-шикил

Магъачкъаладай Москвадиз фидай поездда.

Сулейман:

Эфенди, заз лагъ кван са сад,
Чи юлдашар, таниш жен фад.
Гъа зун хътин хъанвай азад,
Вужар ятІа гъар са шаир.

Эфенди:

Аквазван ваз къакъан инсан,
Аваррин шаир я хъсан.
Вичиз акур гъар са нукъсан,
Лаш илигиз чидай кас я.

Сулейман:

Жечни адахъ галаз суъгъбет,

Эфенди:

Вучиз жедач, жеда, гъелбет!
Авун герек къведач гъуъжет,
Ам рекъай дуъз фидай кас я.

Ашукъ:

Эвел кыляй рахаз четин,
Ахпа абур ачух хяна.
Суйгъбет ийиз гярда вичин,
Сад масадал ашукъ хяна.

И яргал тир Московдин рехъ,
Куруу ийиз рахунралди.
Гярда вичин шииррал гяхъ,
КІанарна чеб акунралди.

4-ПЕРДЕ, 2-ШИКИЛ.

Съезддин Президиумдиз атун теклиф авур ван галукъай Сулейман, хиялрикай хкатайд хъиз, цавуз акъатна. Ада яргъи халичадин рехъ вичин шаламривди атІузва. Ам Президиумда ацукънава. РикІи, чатук магъ гатазвай клашунал хъиз, хур гатазва. Сулейман сабур хуыз алахънава. Ам аста камарал вилик физва. Гъикъван яргъи рехъ хяна им,-лугъуз, ам студихъ ацукъзава.

Ашукъ:

Сулейманал къвезва нубат рахадай,
Адан рикІик теспача ква, къарагъна.
Зал аквазвай къажгъан хътин ргадай,
Сада Сулейман!-лагъана гъарайна.

Ам гъарагъун тушир, гъелбет, яваш тир,
Сулейманаз гъикІ хяна цав хайи хъиз.
РикІи-рикІ нез, хуравайди сиваш тир,
Дуьньяда са тахъай кІвалах хъайи хъиз.

Сулейман, вун мукъаят хъухъ, эллерин
Вил вал ала, на лугъудай гафарал.
Жив цІрана хъуьтІун эхир кылерин,
Кесиб халкъар акъалтнава гатфарал.

Сулейман:

«Аставилел, яваш-яваш,
Яргъал рекъиз атана чун,
Чи регъбер тир Ленин юлдаш,
Гъам акваз кІанз, атана чун!

Къизил аскер, гъар са нарком,
Заз мукъва я, лап азнаком,
Юлдашар вири кругом,
Гъа и кІвализ атана чун!

Йифди, югъди аваз рекъе,
Акуна заз шумуд уьлкве?
Яшамиш тир Максим Горъке,
Вал кыил чІугваз атана чун.

Душманариз гана гуьлле,
И азадвал къачур гъиле,
Яшамишрай юлдаш фяле,
Ваз мугъман яз атана чун.

И юлдашар вири сад хъиз,
Жегъил, таза тир савкъват хъиз,
Москов шегъердиз, съездиз,
Шаирар яз атана чун.

Куьгъне варцар, куьгъне йисар,
Церид са уна дегишар.
Ахъайна чаз яру цуьквер,
Цийи багъдиз атана чун.

Тергна чна а куьгъне яс,
Алукъна чи яру либас.
Чи играми Совет власть,
Гъадан гъил къаз атана чун.

Залумарин зулумрикай,
Хкатна чун зиллетрикай.
Аватна чун ахварикай,
Къарагъна хъиз, атана чун.

Съездиз эверай лишан,
Агакъна шад хабардин ван.
Стал шаир тир Сулейман,
Дуьм-дуьз иниз атана чун!»

Ашукъ:

Эй Сулейман, ваз и меркез,
Хуш хъанвагъа, къвалер екез,
Аквада вуч кас ятга квез,
За чалар къелдай вахтуна.

Максим Гурька заз язгъиз вил,
Элкъурзава зи патахъ къил.
И инсанрив ацанвай гъуьл,
Абур шад я зун акуна.

Пузар зарзаз, гвачиз чуьнгуьр,
Четин я чал ийиз туькгуьр.
И лампайриз къава куькгуьр,
Канзава зун тваз тахтуна.

Заз тамашиз гъар са миллет,
Декъикъайра чугаз зиллет.
Гъиле гъатайди хъиз билет,
Ашукъ хъанва зун бахтунал.

Эй Сулейман, трибуна,
Акван юзур мийир вуна.
Лагъ са-сад гъар бейтер вуна,
Чи рагъберрин тварар къуна.

Шиир къелна, акъалтдалди,
Халкъар къвачел акалтдалди,
Цав хайи ван авур залди,
Вун, Сулейман, шад авуна,

Горький:

Заз, неинки тек са заз ваъ, виридаз,
Таъсирна къе, шаирдин ван хъайидаз.
Аферин я ихътин ксар хвейидаз,
Къад асирдин Гомер я вун, Сулейман!

Эфенди:

Къарагъна зал вири кІвачел,
Ашукъарна халкъар вичел.
Заз чидачир икІ жедай чІал,
Аламат кас я, Сулейман!

Гъар са касдиз адахъ галаз,
Рахаз кІан тир, гъурмет къалаз.
Къуъзуъ шаир икъван алаз,
Анжах ваз хас я, Сулейман!

Гъич дегишвал авач вичихъ,
Атана бахт эхир кІвачихъ.
Чина гъатна экуъ ишигъ,
Чан алай саз я, Сулейман.

Залди, кІвачел къарагъна, СтІал Сулейман еке шадвилелди къаршиламишна.

4-ПЕРДЕ 3-ШИКИЛ.

Сулейманаз вуч кІан ятІа, пулсуз кІани затІар къачуз чІехи туьквенриз тухвана, амма ада са будкадай ІО юкІ агъ ва ІО юкІ чит къвузва.

Ашукъ:

Сулейманаз ийиз гъурмет,
Гумра, Цумра къекъуърна ам.
Гъуьматди гана къимет,
Халкъди къунвай, элкъуърна ам.

Сулейманан са туьквендай,
ЦІуд метридин агъ къачуна.
Ванер къвезвай туьнт луькІвендай,
Багъа затІ къачун тавуна.

Эфенди:

Я Сулейман, вуч кІан ятІа,
Къачу жуваз, гъавайда я.

Сулейман:

Ваз жезвайди зи ван ятІа,
Захъ инсанвал авайди я.

И цІуд юкІ агъ, и цІуд юкІ чит,
Зазни бес я, къаридизни.
Заз дамахар авун я шит,
Жуваз хас тир еридизни.

Яхъ лагъана лугъуз кабаб,
Суьруьдикай гъер къадайд туш.
Хъухъ лугъунал вугай шараб,
Сулеймана ам хъвадайд туш.

ВАД ЛАГЪАЙ ПЕРДЕ

I-шикил.

Ашукъ:

Аквазвани, Сулейман, ваз Терсепул?
Халкъ кIватI хъана районрайни хуьрерай?
Чехи шаир авун патал шад къабул,
Сиверал хъвер, шадвал акваз вилерай!

Зарафат туш, батрак, къенин лежберди,
Бахтуник хъиз, тIуб хукIурна цаварик.
Къабулна ам Сталина – рагъберди,
Халкъ кIватI хъанва къарши ийиз суварик!

Тек са чун туш Сулеймана шадаиди,
Гъам Дагъустан, адан халкъар, къуншияр.
Чаз гъуьруьят, чаз азадвал фадаиди,
Терг авурди халкъ лукIар къур вагъшияр.

Сулеймана шад хабар гваз хтана,
Элдин вилик акъвазнава шад хъана.
Мад булахрай къайи яд хъваз хтанва,
Гатфарихъни бегъерлу тир гад хъана.

Сулеймана, халкъдин бармак къилеллаз,
СССР-да тунва вичин гуьзел ван.
Тухузва ам халкъди чпин гъилеллаз,
Хайи хуьруьн, хайи кIвалин варцел къван.

Халкъ акуна, гъуьл акур хъиз лепедал,
Сулейман мад хтанва пак ватандиз.
Хкаж хъана дагъдин къакъан тепедал,
Дагъустандиз тамаш ийиз хъсандиз.

Сулейман:

Хтана зун, жемьтар, куьн арадиз,
Уьзуьбагъ яз, душманбурун хъилерай.
Чи кIвалахар дуьзмиш жеда пара дуьз,
Бахт жагъана заз эхирдин къилерай.

«Юлдашар заз урусият,
Авай къван юрдар акуна.
Терг авун куьгъе хасият,
Абурун гъалар акуна.

Нубат алай крар вичал,
Фад куьтягъна, ганач мажал.
Са зерре къван маса эчIал,
Квачир гъакI салар акуна.

Сад-садал гъич тушиз пехил,
Винизда къаз агъуздан гъил,
Цанвай къадар гужлу техил,
Гъабурун гатар акуна.

Эй юлдашар, куьнни килиг,
Жез амай кьван алад вилик.
Гьарма сад яз са ударник,
КIвалахрин устIар акуна.

Гьарма сад са агрономар,
Вили-вилик кьачуз камар.
Анра авай зурба тамар,
А еке тарар акуна.

Заманадин дерин даяз,
Фагьумун я зидни гьараз.
СтIал шаир Сулейманаз,
Гьич такур затIар акуна!»

Ашукь:
Дагьустандин тIвар раижна дуьньядиз,
Хтай шаир, ваз баркалла, аферин.
Хьсандаказ кьвен чи крар арадиз,
Дуланажагь гурлу хьана халкьарин!

Совет власть, чи Дагьустан, Куьредин,
Шадвал ийиз кIватIал хьанвай ара я.
Агалкьунар гьар са кар са жуьредин,
Куьгьне чIавуз тамашайла пара я.

Дагьустанда, СССР - дин гьар сана,
Сулейманан тIвар мецелла эллерин.
Бес хьурай чаз феи уьмуьр ксана,
Экуь нурад яшамишрай вилерин!

Перде.

Стал Сулейманан 150 йис

ТАМАШИЯТ

Арбен КЪАРДАШ.

МИРЗЕ-АЛИДИН ГЕЖ МУЪГЪУЪББАТ.

(Къуд пердедикай ибарат тамаша)

Эвел виликан нумрада

КЪВЕД ЛАГЪАЙ ПЕРДЕ

Ахцегърин къеле. Адахъ вад цал, вад пипелни вад бурдж-минара ала. Ана эфсерар ва абурун хзанар патал квалер, аскерар патал къазармаяр, жебехана, лазарет ва килиса ава. Къеле Шамилан муъруьдри элкьуьрна къунва. Ина вири гьерекатдик ква, теспача я. Шамилан патал элячI тавур ахцегъвийрин гзаф хизанризни ина къилдин къазармада чкаяр ганва. Шамилан муъруьдри ягъай туп къеледа авай жебеханада акьуна, ам хьиткъинна. Гзаф аскерар къена, хирер хъайибурни тIмил авач. Вири ката-галтугда, теспачавиле ава. Гагъ-гагъ тфенгар ягъдай ванерни акъатзава.

Къеледин цал Н и н а акъвазнава. Адан гъиле Инжил ава. М и р з е - А л и къведа.

М и р з е - А л и. Мукъаят хъухъ, ханум. Къе секин ятIани, буъркъуь гуьллейри лув тагана авач.

Н и н а. И хъанвай мусибатар акурла, къеледин барутхана пад хъайидалай къулухъ заз гуьллейрихъай кичIезмач.

М и р з е - А л и. Аферин! Вун бубадин руш я! Ви викIегъвилел гьейран я зун! ЯтIани мукъаятвал хвена кIанда. Им дяве я.

Н и н а. Муъруьдри дишегълийрик къагъзавач. Чун инсанрай къазвач... Абуруз чун патал гуьлле гъайиф я...

М и р з е - А л и. Абуруз вун гъуьруь-пери, малайик тирди чизва жеди...

Н и н а *(сефилдиз хъуьрена)*. Эхъ. Къе заз Даниял-бегдини вацIун кьеряй гъарай-далди гъакI лагъана.

М и р з е - А л и *(мягътел яз)*. Вахъ галаз Даниял-бег рахана? Ада вуч лагъана?

Н и н а. И уьмуьрда чеб урусрал пехил я лагъана, вучиз лагъайтIа абурухъ зун хътин гъуьруьяр ава лагъана. Ахпа алава хъуьвуна: «Къайгъу авач. АтIа дуьньяда урусар чал пехил жеда, вучиз лагъайтIа чаз гъуьруь-перияр гъана гъатда!»

М и р з е - А л и. Вичиз гъатдай са гъуьруь-перини авайди туш лагъана кIандай...

Н и н а. Вучиз?

М и р з е - А л и. Вучиз лагъайт! а ам женнетдиз фидайбурукай туш. Урусрин патал алайла, генералдин чин аваз, адакай са дуызгуьн генерал хъайиди туш. Гила, Шамилан патал алайлани, ам са бегъем наиб туш. Са дяведани адавай виле акъдадай къегъалвилер къалуриз хъанач. И кар, заз ван хъайивал, Шамилан муькуь наиб, виклегъ Гъажимурада Даниял-бегдиз мукъвал-мукъвал къехуьнзава лугъуда.

Н и н а. Гъажимурадни ина авани?

М и р з е - А л и. Эхъ. Ам Шамила иниз атай гъа сифте юкъуз Къубададай къевезвай милицайрин рехъ къаз ракъурна. Ада милицаяр чукурна, абурув гвай балк!анарни къакъудна, са къадар есирарни къуна хтанва лугъуда. Амни Даниял-бег чеб чпив къун тавун чун патал хъсан я. Къе абур къведни чпин дестеяр галаз Аргутинский къведадай рехъ къаз фенва. Абурухъ Кибит-Мегъамедни галай хъгинди я. Гъайиф, накъ генералдивай Къулан вац!алай эляч!из хъанач, муьруьдри муьгъ чук!урна. Гила ам Ц!ехуьлрин муькъвелей эляч!на атана к!анда. Маса рехъ авач.

Н и н а. Самурда яд гзаф ава. Йигин сел ква... Квез гъик! аквазва? Яргъал фидани и дяве?

М и р з е - А л и. Чкадин халкъдик къве рик!ин хъанвайбур гзаф ква. Къуват гъи пата хъайит!а, абур гъа патал эляч!да. За гъиссзавайвал, муьруьдривай Аргутинский-дин хура бажагъат акъвазиз жеда.

Н и н а. Куь сивяй Аллагъдиз ван хъурай.

М и р з е - А л и. Амин... *(Ихтилат дегшиарда.)* Дахдин гъалар гила писзавач. Хер гъерен хамуна турдалай къулухъ хъсан хъхъанва. Къе полковник к!вачел ала. Кефи ахъа хъанва.

Н и н а. Сагърай куьн. Куь гъуьрметар завай агакъбар хъийиз жедат!а, чидач ман...

М и р з е - А л и. За и кар вуна гъуьрметар агакъбар хъувун патал авурди туш. Ам зи буржи я.

Н и н а. Куь ватанэгъли Алисултанни рик! ч!ехи, виклегъ кас я. Гъадалайни зун гзаф рази я. Накъ йифиз ам са суьруь хипер гваз хтана. Къеледа каш жедач. Зи дахдиз гзаф шад хъанвай.

М и р з е - А л и. Машрикъ пата Гъафиз лугъуз ч!ехи шаир хъайиди я. Ада вичиз к!ан хъайи са рушан хъуькъвел алай халдихъ Самаркъандни Бухара гуда лагъайди я. Алисултана гъайи хипер ви халдихъ гуз гъайибур я, ханум. Захъ авай хипер зи шиирар я. Гила абур пашманбур жезва. К!елдани ваз?

Н и н а. Зун куь гъавурда акъазва, гъуьрметлу кас... Алисултаназ за Иса Месигъ-дикай ихтилатар ийизва, ам Месигъдихъ иман ийиз эгеч!зава.

М и р з е - А л и. Машрикъ пата Шейх Санан лугъузни са кас хъайиди я. Ам гуржи са таватдал ашукъ хъана, ада вичин муьгъуьббат патал, ислам дин гадарна, хашпара дин къабулна. *(Рахшанддив.)* Алисултан чи шейх Санан я жеди... Завай диндилай эляч!из жедач, амай вири крар ийиз залай алакъда.

Н и н а *(ихтилат къат!на)*. Квез шиирар к!елиз к!анзавай ман...

М и р з е - А л и *(чар вугуда)*. Ма, им урус ч!алал и шиирдин мана я. *(Шиир к!елда.)*

**Гагъ хъилекди, гагъ гъайрадик ава хъи зун куз,
Масада ваз тавазияр ийизва лугъуз.
Мич!и, яргъи йифер текдиз акъудин за гъик!
Гъик! сабурдив, теселлидив секинарин рик!
Лянет хъурай ялгъузвилиз, уьмуьрдиз чк!ай,
Къуьзуь къилихъ зак ашкъьидин кутунвай и ц!ай!**

Д а р ь я къведа. Мирзе-Али хъфида.

Д а р ь я. Зун квехъ къекъевезвай... Куь цлал алаз акуна атайди я. За куь рахунар къат!нани?

Н и н а *(гъилевай чар Инжилдин юкъва твада)*. Ваъ, ваъ.

Д а р ь я. Вуч лугъузва агъсакъалди-арифди и вири крарикай?

Н и н а. Вири хъсан жеда лугъузва.

Д а р ь я. Чаз к!анзавайдини гъам я.

Каш-кашахъ текъвез к е ш и ш атана акъатда.

К е ш и ш. Квез акунани (*гъиле авай асадалди къеледилай къеце пад къалуриз.*) ана вуч къиргъин аватла?! Мад къузгъунар, чалагъанар хъиз, алтлуш хъанва! (*Хурал хаиш чугвада.*) Я Аллагъ! Вуна хуьх чун!.. Алад, зи балаяр, килисадиз, дуьаяр ая! Дуьа атлумир! Иса Месигъдиз дад-бидад ая! Вилерай такланвални хъел авахъзавайбурукай чун хуьх, чав куьмек агакъара лугъуз минетар ая! (*Вич алатна фида.*) И алуькнавай секинвал заз пайгарди яз аквазвач.

Н и н а. Чна дуьар ийизва, буба. (*Дарьядиз.*) Алапат я, Шамилав гвайди вири къвед-пуд туп я. Ягъай туп чи барутханадиз аватун алапат тушни бес! Къеледин Самур вацI галай пата авай цал ацахънава. Мусибат я хъанвайди! 150 кас къенвалда. Язух Мариядин гъуьлни телеф хъанва. Къве бала етим хъанва... Залан хирерикди чандик квай вири аскеррин къилихъ Инжил кIелиз язух кешиш агакъзавач...

Д а р ь я. Вучда? Чи везифа жуван итимриз куьмек гун я. Эхна кIанда. Къурагъар галай патай атай Аргутинскийдин къушунривайни Самур вацIалай элячIиз хъаначалда. Муьгъ муьруьдри чукIурнава. Гила Аргутинский вацIун а патай Цехуьлрин муькъвел къван фин мажбур хъанва. ВацIай экъечI жедайвал туш – яд гзаф ава, адан сел йигинди я. Абур анай яна, иниз агакъдалди эхна кIанда, лугъузва зи гъуьлуь. Ахпа чаз регъят жеда, чи гужар алатда.

Жуьмя мискIин галай патай азандин ван акъатда.

Н и н а. Куь сивяй Аллагъдиз ван хъуй... Шамилни Аргутинскийдин аскеррин рехъ къаз фейитла, вучда? Квез аквазва, ада чкадин халкъ саки михъиз вичин патал гъанва, ада инсанар таъсирдай гафаралди алцуарзава, чIалал гъизва. Заз къеледин цIалай акуна, ам халкъдихъ галаз, вичин муьруьдрихъ галаз рахазвай саягъ. Вирида, суьгъурда тунвайбуру хъиз, сивер ахъайна яб гузва адаз, адан эмирар гъа лагъайвалди къилиз акъудзава.

Д а р ь я. РикI кIевиз яхъ. Им дяве я. Зун гъуьлуьхъ галаз ихътин гъалара аваз шумудни са йис я. Вердиш хъанва. Вири хъсан жеда. Аллагъ чи патал ала.

Н и н а. Заз дахдин гъалдикай кичIе я. Адал хъанвай хер духтурди чIуруди я лугъуда. Мирзе-Алиди хата алатнава лугъузватIани, заз бубадин гъал мад пис хъжез кичIезва. Бубадиз вичи кваз къазвач, ам аскер я.

Д а р ь я. Ви бубадин къайгъуда са духтур авач. (*Вилера са гъихътин ятIани сир квай экв аваз.*) ЧIехи жерягъ ва шаир Мирзе-Алиди полковник дири хъувун вичин хивез къачунва. Алисултанани гзаф кат-галтуг ийизва.

Н и н а. Эхъ. Мирзе-Алиди зи буба гьерен хамуна туна кIанда лагъайла, накъ ваъ, вилик квай йифиз Алисултан къве балкIанни гьер гваз хтана.

Д а р ь я. Алисултан, пеленг хъиз, зирек я. КцIара авай гарнизондивни, Дербентдиз Аргутинскийдивни чи гъалдикай хабар агакъарайди гъам я... Накъни чи жасусрихъ галаз са суьруь хипер гваз хтанвай... И вири къегъалвилер ада вучиз ийизвайди ятIа чидани квез?

Н и н а. Зун гъавурда акъазва... Исятда а ихтилатар герек яни чаз? Ша килисадиз фин, дуьаяр ийин.

Абуруз цIалай эхвичIиз кIан хъайила, д у х т у р къведа.

Д у х т у р (*каш кашахъ текъвез, наразивал кваз*). Заз ван хъайивал, куьн мад килисадиз физвайбур я, тушни? Лазаретдиз алад! Ана хирер хъанвайбур гзаф я. Абуруз хирер кутIуниз куьмек це, язухриз са чан-рикI ая, са теселли це. Дуьаяр – ахпа! АтIа пата авайди (*къеледилай къеце пад къалурда.*) Чибурукай вуж ятIани абурун гъиле гъатнава. Муьруьдри адаз жаза гуда.

Дишегълиар цIалай эвичIда. Къеледилай къецеиз килигай духтур къах хъана гъанал, муьруьдриз килигиз, амуькъда ва са шумудра «Вагъшияр! Вагъшияр!» гъарайда, ахпа цIалай эвичIда. Сегънедал полковник Рот, капитан Новоселов ва Алисултан къведа.

П о л к о в н и к Р о т (*адан чапла кѳуьнелни гардандал бинтер алчуднава. Капитан Новосѳоловаз*). Зун квелай гзаф рази я, жанаби капитан. Куьн халисан аскер я! Кѳеледиз чѳехивал авун, аскериз команда гун за куь хиве тунал зун гьалатI хьанач.

К а п и т а н Н о в о с ѳ л о в (*адан кIвачелни хер ала, кѳецивиал ийизва*). Сагърай, жанаби полковник! Буржи кѳилиз акъудиз зун датIана гъазур я!..

П о л к о в н и к Р о т. Чи барутхана пад хьана, цал чкIана, муьруьдар са куьни-кайни кичIе тахьана рум галаз атайла, чи бязи аскерар кегъкирвал акатна, кѳулухъди гадар хьанай... Куь гьил зурзанач, капитан! Кѳве кичIерхьан вуна чкадал ягъна кѳена! Амайбуруз виликди фин эмирна. Куьне чи жидаяр худда тваз туна! Квез чида, муьруьдриз гуьллейрикай кичIе туширди, амма урус жидадикай кѳван абуруз чпин Аллагъдихъайни кичIедач.

К а п и т а н Н о в о с ѳ л о в. Абуру чеб, шишинал як хьиз, жидадал акъалжун чѳехи айиб яз къазва, полковник... Чи аскерар руьгъдал мягъкем я... Абурув капитан Тизенгаузена мукъвал-мукъвал «Пачагъ патал, пак Рус патал...» мани лугъуз тазва. Абуру гъич!.. Алатнавай крар я! Аргутинский агакъдалди са кIус эх хъувуна кIанда... Гъамни чалай алакьда...

П о л к о в н и к Р о т. Мад вуч хабарар ава?

К а п и т а н Н о в о с ѳ л о в. Гъажимурадан дестеди Хазридин кѳеледа авай милицайрин гарнизон кукIварна, михъиз пунай акъудна, есирарни кѳуна хтанва. Гила, авай ванерай, Гъажимурадни, Даниял-бег, Кибит-Мегъамед Аргутинскийдин рехъ атIуз фенва. Шамилани адан лезги гъилибан Мегъамед-Небиди халкъдик руьгъ кутазва, абуру женгиниз къарагъардай вязер ийизва. Иллаки жегъилрин кѳилер эл-кѳуьрзава. Виридалайни викIегъ дагъвидиз, вуж сифте яз кѳеледиз гъахъайтIа, адаз куь руш Нина гун хиве кѳунва, лугъуда... Аргутинский агакъдалди эх хъувуна кIан жада, полковник.

П о л к о в н и к Р о т. Гъайиф! Кѳеледин патав гвай муьгъ хуьн патал чун алахъ-нач. ТахъайитIа, Аргутинскийдин аскерар ина авайди тир.

К а п и т а н Н о в о с ѳ л о в. Чавай хуьз жедайвал авачир, полковник. Шамила вири хуьрерай итимар, папар, аялар гъиз туна гъа муькѳуьв акъвазарна, ахпа абурув муьгъ чукIуриз туна.

П о л к о в н и к Р о т. Гъайиф! Икъван крар заз такуна алатна... Заз Нинадикай намус ава. Герек авайди тушир за адаз иниз эверун. Жув кѳиникай заз кичIе туш, зун аскер я. Рушан язух я... Зун адан вилик тахсирлу я...

Сегънедин са пагай М и р з е - А л и пайда жада.

К а п и т а н Н о в о с ѳ л о. РикIик къамир, полковник! Куь руш хуьдайбур ина гзаф ава. Ам кѳегъгал руш я! Адаз вирида «дагъларин руш» лугъузва. Куьне куь руш виридалайни гзаф викIегъвилер къалурай аскердиз гуда лагъай гафунни чи аскеррик руьгъ кутунва... (*Алисултаназ килигда*.) Са аскеррик ваь, шаиррикни... (*Гъеле чтив агакъ тавунвай Мирзе-Алидиз килигиз*.) Куь гьал исятда гъикI я?

П о л к о в н и к Р о т. Писзавач. Кѳве югъ инлай вилик михъиз чIуру тир. За кешишдизни эвериз тунай...

К а п и т а н Н о в о с ѳ л о в. Аллагъди яргъазрай, полковник...

П о л к о в н и к Р о т. Зун Машрикъ патан тIебибиятди хиласна. Мирзе-Али хьаначиртIа, зун исятда чи мейитар кIватIнавай тевледа жадай. (*Разивилелди, вилера алхишдин лишан аваз Мирзе-Алидиз килигда*.) Ада сифтедай зи хире кIватI жезвай ирин кѳене тIвек авай кIарабдин куьмекдалди мукъаятдиз фитIинна, анаг са пис ни галай, кудай са шей янавай пекиналди михъиз, ахъа хирен кѳене гъерен тумунин пи тваз, хер алай чка таза хамуна туна кутIуниз, кѳапарив-кѳажахрив ванер акъудиз таз, зав ахвариз вуганач. Ахпа, зун, ахварихъ кѳаних яз михъиз гьалдай фейила, яргъалди ксуз хьана. Гъа икI ада зун са шумуд йикъан кѳене кIвачел ахкъулдна. Гила за жув

хъсандиз гъиссзава. Аллагъдиз шукур! (*Мирзе-Алидиз.*) А кудаи, ни галайди вуч затІ тир, гъурметлу зи хиласчи?

М и р з е - А л и. Къифрен дарман, жанаби полковник.

Алисултан хъуредат. Амайбуру ада хъурун ван тахъайдай къада. Мирзе-Али адаз чапдаказ килигда.

К а п и т а н Н о в о с ё л о в. Духтур гъейран хъанвай Мирзе-Алидал. Ада вичихъ куън сагъ хъхунин умуд авайди тушир лугъузвай... (*Мирзе-Алидиз.*) Вун Авиценна я лугъузвай...

М и р з е - А л и. За полковник Ибн-Синадин, гъа куъне лугъудайвал, Авиценнадин «Тиб» ктабдин куъмекдалди сагъар хъувурди я... Гъақ хъайила, Машрикъ патан чехи жерягъ ина чахъ галаз ава лугъун таб жедач.

П о л к о в н и к Р о т (*Мирзе-Алидиз*). Куъне куъ алакьунар Авиценнадин тІварцихъ чуънухмир, гъурметлуди. Чи духтурдин гафар гъахъбур я. (*Капитан Новосёлов.*) Мирзе-Алиди и даяе жедалди виликамаз заз милицайрив артухан яракъарни патрумар вугумир, абурукай гзафбурукай игътият хъухъ лагъана меслятнай, за, гъайиф хъи, а гафар япалай авуна. Чехи пай а патрумар гила чун авай патахъди акъатзава... (*Са вуч ятІани рикІел хтайди хъиз.*) Зун Алисултаналайни гзаф рази я. Ада гъер гъаначирта, зун къе квез кІвачел алаз аквадацир. Ада а чІавуз къе балкІанни гваз хтанай. Чна чи балкІанар тІуъна куътягънавай.

К а п и т а н Н о в о с ё л о в. Алисултан викІегъ, кІвачел къезил прапорщик я. Гаф авач. Адан къегъалвилер заз женгина аквазва. Ада чаз суърсет жагъурдай рекъерни аквазва. Накъни ам Аргутинскийдин патав, тади ая лугъуз, чун суърсетдин рекъяй кІеве ава лугъуз фенвай. Адахъ гуржи капитан Букчиев, чкадинбурукай тир Агъасини Гъасан галай. Йифиз абуру къеледиз муъруьдри чеб патал хуърерай кІватІнавай хиперин суъруьдин са пай хканва. Гила чаз каша азаб гудач.

П о л к о в н и к Р о т. Аферин ваз, Алисултан!

М и р з е - А л и (*Алисултаназ*). Бес Гъасан квехъ галаз хтанач хъи? Ам вутІ хъана? Ам зи хтул я, зи рикІ чкадал алач...

А л и с у л т а н. Йифиз, циф аваз, чун чавай квахъна. Чидач, ам гъинихъ алатнатІа. Мумкин я ам муъруьдрал ацалтунни...

К а п и т а н Н о в о с ё л о в. Исятда абур вуч ятІани секин хъанва...

М и р з е - А л и. Шамил гъақ акъваздайди туш. Ада чкадин халкъ мадни гзаф вичин рекъел гъун патал гзаф пердеяр акъуддайди я. Рахунрин устадвилелай гъейри, адахъ пердеяр къалурдай устІарвилерни авайди я. Ада вичиз пайгъамбардихъ галазни рахаз жедай уламар чида лугъуда, аламатар къалуриз алахъда. Муъруьдар адан чІалахъ жезва. Абуруз маса рехъ авач. Къара жемятни гъақ я, гъамни имамдин «аламатри» хъуъгуьларзава. Накъ, йиф алукуьдайла, заз дурбуйрай акуна: Шамила вич «кучукиз» туна. Ада са куъруьк акъудзавайди я. Аргутинский инив агакъун хъайитІа, халкъ вичикай кат тавун патал, вичин терефдарар артухарун патал акъудзавай са уюн я... Аргутинский ангел хъайитІа, адан рекъер къун хъайитІа, чаз амукуьдайди чи полковникди къабулнавай къарар я...

К а п и т а н Н о в о с ё л о в. Къеле инсанарни аваз къеняй пад авун, чан аламаз жув муъруьдрин гъиле тун тавун тушни?

М и р з е - А л и. Эхъ.

П о л к о в н и к Р о т. Маса рехъ амукуь тавуна, крар гъахътин саягъда къиле финни мумкин тирдакай куъне инавай чкадин инсанриз лагъанвани? Абурук виликамаз къеледай экъечІна хъфиз кІандайбур авани?

М и р з е - А л и. Авач. Зун виридахъ галаз раханва. Амма ахътин гъалдал гъана виже къведач. Къеле ва инсанар хуън патал са улам жагъурна кІанда. Шамилахъ галаз рахана кІанда.

З вериз-звериз д у х т у р къведа.

Д у х т у р (*каш кашахъ текъез*). Муъруьдри чибурукай садаз жаза гузва...

М и р з е - А л и (аян хъанваз). Гъасан... Гъасан яз тахъуй?

Д у х т у р. Гъам ятІа лугъуда за... (*Чукурна хъфидат*.)

М и р з е - А л и. ИкI туна виже къведач, полковник! Чи патай къенвайбур чна кIватI хъийизва, са гьилле мумкинвал хъайила, сад-къвед кучукзава, амайбур чилив вугуз агакъзавач. Къеледилай къецени, къуд патахъай, цларив, муьруьдри атIанвай хандакIа, шахарикай къянавай яцIу жагъунрални кваз гзаф муьруьдрин мейитар гъакI гадарна алама. Иесийривай абур къахчуз жезвач. Къахчуз кIан хъайибурузни къеледай гуьлле гузва. Къуд пата ял гъатнава. Куьн аскерар я, мейитрихъ галаз вердиш хъанва. Амма халкъди вуч авурай и мусибат аквазвай?! Аялри? Дидейри, папари, вахари вучрай?! И шикилди абуроз чун генани гзаф такIанарда. ИкI туна виже къведач. Чагъаринни пехъерин, чалагъанрин лужар элкъезва... Агъ, Гъасан! Гъасан! За ваз мукъаят хъухъ лагъаначирни?! (Фида.)

Капитан Тизенгаузен къведа.

Капитан Тизенгаузен (полковник Ротаз). Жанаби полковник! Муьруьдрикай къеле галай патахъди балкIанраллай са шумуд кас къезва. Яракъар гвач.

Полковник Рот. Лацу пайдах гвани?

Капитан Тизенгаузен. Ваъ. Абур меслятар ийиз ваъ, регъим тIалабиз къезвайбур я.

Полковник Рот. Агурай. Варар ахъая. Килигин абуров вуч хабар гватIа.

Капитан Тизенгаузен фида. Мирзе-Али хкъведа.

М и р з е - А л и (михъиз кIватнаваз, рикI ханваз). Абуру зи хтул, хеб хъиз, тукIуна. Къил галудна, беден гулунал кIвач кIиринихъ вегъена куьрсарнава... Агъ, вагъшияр!.. Гъасан!.. Гъасан!.. Жанаби полковник, заз ихтияр це Шамилан патав фидай. Адаз къве гаф лугъудай. И йикъ-шуван, икъван ивиар куьз герек я, вуч паталди я?.. Вичин муьруьдарни галаз ахлад инай лугъуда... Ада иниз итимар ракъурнава. Гъабурухъ галаз фида зун.

Полковник Рот. Ада ваз яб гудани?

Капитан Новоселов. Куьн ам патал хаин я. Килиг гъа, ада вазни жаза гуда, гъурметлуди. Адакъ инсаф авайди туш.

М и р з е - А л и. Ахътин викIегъвал адалай алакъдач.

Капитан Тизенгаузен Шамилан наиб Юсуф ва мад са шумуд муьруьд галаз хкъведа.

Полковник Рот (виликди фена). Заз вун чир хъана, наиб Юсуф! Чун Салтадин патав хъайи женгина чин чинал гьалтайди я. РикIел аламани? (Адав гъил вугуда.) Лагъ, вуч мурад аваз атанватIа.

Юсуф (гъил ягъна). Зазни вун чир хъана, сагъиб. Вун чидайвилай Шамила зун ракъурайди я... Куь барутхана пад хъана, чак руьгъ акатнатIани, Аллагъди гъалибвал квез, магълубвални чаз багъишна, ам и гъилера куь патал хъана. Куь патайни, чи патайни къейибурун къадар авач. И йикъара дагъвийрин дехмейра хендедарни етимар гзаф хъанва. Дидейрини папари чпин хур гатаз, чIарар чухваз, кифер атIуз, гъикI шелар-хвалар, йикъер-шуванар ийизватIа, гафаралди лугъуз жедач. Чун куь патав са тIалаб гваз атанвайбур я. Чав шариатдин шартIар чIуриз тамир. Чна чи къенвайбур чилив вугун энгеларзава. Чаз абур кIватI хъийидай, эл-адетдив кучукдай мумкинвал це.

Полковник Рот. За квез ихтияр гузва. Зи са аскердини квез а кар ийиз манийвалдач. Анжах са шартI ава: куь патай мейитар кIватI хъийидайбуру абурал алай яракъар хутах тавурай ва ийизвай кар няналди куьтягърай.

Юсуф. Сагъиб, ваз течиз туш: дяведа къейи мусурман хенжел галачиз кучукна виже къведач.

Полковник Рот. Хенжелар къахчу, тфенгар алайвал тур. Абур гъакIни чи милицайрив гвайбур тир... Зи аскерар къеледин цлалай куьне чи шартI гъикI къилиз акъудзаватIа килигда... (Ван дегъиш хъана, ихтибардивди.) Вуна захъ галаз са пата аваз женг тухванайтIа кIандай заз, Юсуф.

Юсуф (сир кваз). Зазни гъакI кIандай, сагъиб... (Мирзе-Али акуна, ван алаз.) Имамдиз вакай гзаф хъел ава, эфенди...

М и р з е - А л и. АвагIа, яд хъурай. Зазни адакай тIимил хъел авач!
Ю с у ф (*къил галтадда. Алисултаназ*). Ви халуди вичин гилелди ви хам алажда
лагъанвайди я, Алисултан...

А л и с у л т а н. Ада сифте вичин хамунин къайгъу чIугурай.

Ю с у ф. Вуна ина Иса Месигъдиз дуъаяр ийиз чирзава лугъуз ванер ава...

Алисултан жаваб гуз агакънач.

Тади кваз са аскер къведа. Адахъ Ж у н у К ъ а с у м н и гала.

А с к е р (*полковник Ротаз*). Жанаби полковник, вич и меслят ийизвайбурухъ га-
лайди я, вич Мирзе-Алидин патав къвезвайди я, лугъуда. Аскерривай им акъвазариз
хъанач...

П о л к о в н и к Р о т. О, ам зи куъгъне таниш я! Атурай, атурай! Адак хата
квайди туш, адан ниятар михъибур я.

Ж у н у К ъ а с у м (*Мирзе-Али акуна, хвеши хъанваз*). Мирзе-Али-даш! Вун аваз
хъсан хъана!

М и р з е - А л и. Яда, вун иниз гъикI акъатайди я? Ни ракъурайди я?

Ж у н у К ъ а с у м. Зун атIа вацIун къере авайбуру ракъурайди я ман. Ана абур
гзаф ава! Тфенгар, турар гвайбур-е! Къенвайбурни гзаф ава-е... (*Юсуфни адахъ
галайбур къалурда*.) Ингъе ибурни гъабурукай я! Зун абурувай Бикеханум акунани
лугъуз хабар къаз фейиди тир. Абуру «ина папар авайди туш, папар къеледа чуънуъх
хъанва, Бикеханумни гъана ава» лагъана Мирзе-Али-дашахъ галаз. Заз хвеши хъана
ман... Ваз ам жагъанвай хъиз хъана, атайди я-е.

М и р з е - А л и (*къил галтадда*). Ина Бикеханум тIвар алай руш авач, Къасум.

Ж у н у К ъ а с у м. Бес ам гъина ава?

М и р з е - А л и. Чидач.

М а р и я атана, алатна фида. Адан чIарар чкIанва. Адал яргъи лацу булушка ала. Жуну
Къасума адан патав зверда. Адалай чарх ягъиз адаз килигда. Дишегълиди и кардиз фикир гузвач,
ам гъа физвайвал физва. Са арадила гъиле Инжил аваз Нинани атана акъатда.

Ж у н у К ъ а с у м (*Мирзе-Алидин патав хтана*). Ваъ, им ам туш. Им заз атIа
багъда акурди я.

М и р з е - А л и. Язух дишегъли! Адаз эсер янава! Адан итим къенва. Аялар
кIвале шехъиз ава. Им, эсер яна, вичиз вичикай хабар авачиз, къеледа къекъвезва.
(*Къултухдай акъудна, къалабулукъ кваз сятиниз килигда*.)

Ж у н у К ъ а с у м. Бес вучиз ада чIулавбур алулIнавач? Вучиз чIарар атIанвач?
Хуъре авай гзаф папар чIулавра гъатнава, парабуру кифер атIанва! Заз Бикеханума,
зун къенвай хъиз хъана, киф атIуз кичIезва ман... (*Садлагъана къил къада*). Заз ванер
къвезва. Зав рахазва! Квез виридаз бесрай лугъузва! Ягъ-ягъунар акъвазра лугъузва!
Бес я!.. Бес я!.. (*Къил къуна варар галай патлахъди катда*.)

Ю с у ф. Жунуди я...

М и р з е - А л и. Жунуди ам туш, жуну хъанвайбур и къиргъин, и дяве акъуд-
навайбур я. Вири и къиникъар я Аллагъдиз, я инсанриз герек авачир къурбандар я!
(*Юсуфаз*.) Хъша, зун квехъ галаз хкъведа!

Ю с у ф. Имамдивай тахсиррилай гъил къахчу лугъуз кIанзавани?

М и р з е - А л и. Ваъ. Заз адахъ галаз меслят ийиз кIанзава.

Ю с у ф. АкI ятIа, вун татайтIа, хъсан я. Ам вахъ галаз рахадач.

М и р з е - А л и. Рахада.

Ю с у ф. ГъикI жедатIа, жув килиг.

Юсуфни адахъ галайбур варарихъди фида.

П о л к о в н и к Р о т (*Новосёловазни, Тизенгаузеназ*). Алад, аскерар гъавурда
тур... Чи къенвайбур кучудизни тади ая. (*Мирзе-Алидиз*.) Вуна хъсандиз фикирна-
вани, гъуърметлу Мирзе-Али?

М и р з е - А л и. Эхъ, жанаби полковник. Шамила кьеле хьиткьинарун паталай чиликай тьеквенар эгъвезва, цийи гъужумдиз гъазурвилер аквазва. А кас чкадин халкъ михъиз кьирмиш тахъанмаз акъваздайди туш. Ам акъвазарна кьанда. Гафуналди, меслятдалди. (*Сятиниз килигда. Нинадин патав фида.*) Сагърай, ханум. Вун ина авачиртIа, Шамила и кьеледин пенпе цавуз акъуднавайди тир. (*Поковник Ротаз.*) Ви рушан иервили, жанаби полковник, ви аскеррин кьегъалвал са шумудра артухариз туна, ам кьеледин цларилай акур муьруьдар, чеб женнетдиз аватай хъиз жез, кегъкир жезва. Гъавилай и кьеле инал аламайди я.

П о л к о в н и к Р о т. Пара къван сагъ хуй вун, зи дуст, ихътин чими гафарай... Бес вучиз вуна, чун михъиз чара жезвай хъиз «сагърай» лугъузва?

М и р з е - А л и. ГьакI акъатна сивяй. Чидач... Даниял-бег, Гъажимурад, Кибит Мегъамед Аргутинскийдин къшундин вилик пад къаз фенва. Амма Шамилан муьруьдар анжах дагълух чкайра дяве ийиз вердишбур я, дагъларай къванер авадариз. Абурувай Самур вацIун дуьзен кьере урус аскеррин хура бажагъат акъваз жеда. Заз ина куь аскерар акуна. Халис кьегъалар я. Куь рикIик жемир... Квев куьмек агакьда... Заз жуван халкъ авамдаказ урус жидайрин хуруз ракъуруникай хуьз кьанзава.

П о л к о в н и к Р о т. Чна вун элкъвена хтун вилив хуьда. Ваз хъсан сят хуьрай! Н и н а. Вун Аллагъди хуьрай. За куь паталай дубаяр ийида. Мукъаят хуьхъ.

М и р з е - А л и. Куьнни Аллагъди хуьрай! (*Хъфида.*)

Капитан Тизенгаузенни капитан Новосёлов муькуь патахъ фида ва сегънедихъай урус аскерри лугъузвай манидин ван акъатда.

**За Царя, за Русь Святую,
Под призывный барабан
Соберём семью родную
Крестоносцев-ополчан.**

**Неприятель грабит сёла,
Бьёт он женщин и детей,
Не щадит ни лет, ни пола,
Ни Господних алтарей.**

**Но смотреть на дело злое
Сердцу Русскому невмочь,
Так и рвётся ретивое
Беззащитному помочь.**

**Полно жить нам во покое,
Вот наш дом – шатёр небес.**

**Ну, живей, топор за пояс
И ружьё наперевес.**

**Настаёт пора благая,
Барабан сыграл поход,
И уж песня удалая
На веселье нас зовёт.**

**Будет время, эту песню
Пропоем мы впереди,
Чтобы каждому солдату
Было весело идти.**

**А придётся, что ж, ведь воля,
Мы, отвагою горя,
Все поляжем головою
За Отчизну, за Царя!**

Перде агал жеда.

ПУД ЛАГЪАЙ ПЕРДЕ

Шамил акъвазнавай чка. Шамилан патал алай ахцегъвийрин кьил Мегъамед-Неби ва муьруьдар чпин вилик имам экъечунал вил алаз акъвазнава.

М е г ъ а м е д - Н е б и (*гъалаба кваз*). ЭкъечIзавач хьи... Яраб вуч хъанатIа?

М у ъ р у ъ д р и к а й с а д (*рикI секин тушиз*). Мегъамед-Неби-эфенди, вун чкадин итим я, Шамила ваз гзаф ихтибарзава. Накъ ам сура гъахунин мярекатни ада вахъ галаз меслят авуна. Ада вав вич сура тваз туна. Адан ял къунваз тахъуй гъа?! Вуна сур михъиз агалайди яни? Ана гьикI хъайиди тиртIа, лагъ кван!

М е г ъ а м е д - Н е б и. Шамил-эфендиди заз накъ вичин патав эверна лагъана: «Вуч ятIани Аллагъди чи пад къазвач. Ада чав са гъапавай инсанар чуьнуьх хъанвай муг къван авай са кьеле къаз тазвач. Чакай шагъидар хъана кьенвайбурун къадар авач,

Аллагъди гъа карни кваз къунвач», – лагъана. Ахпа сур атІун эмирна, вич, кафан галчукна, гъаниз эвичІна. Ахпани, винелай къулар эцигна, винелай накъвни вегъена, сур агал хъийиз туна.

1-м у ь р у ь д. Кафан къецІил бедендал алчуднавайни?

2 - м у ь р у ь д (*къил галтадиз*). Гъаваяр чими я къван, затІни жедач адаз.

М е г ь а м е д - Н е б и. Ваъ, кафан чергес-чухвадин винелай алуқІнавайди я. Гапурни хенжел алуднавай. Къамчини къецел тунвай.

1 - м у ь р у ь д (*секин хъхъана*). Вуна сурун сиве са фер хъайитІани тунвани?

М е г ь а м е д - Н е б и. Тунва, тунва. Гъава адаз бес жеда.

Чукурна са 3 - м у ь р у ь д къведа.

3 - м у ь р у ь д (*нефес-нефестихъ текъвез*). Имамди сур ахъая лугъузва!.. КІа-никай къулар гатазва!..

М е г ь а м е д - Н е б и ва са къадар муъруьдар зверна фида.

4 - м у ь р у ь д. Къвезва! Имам къвезва! Ада, кафанар алудна, вичин гапурни хенжел алуқІзава.

Ш а м и л атана акъатда, адахъ галаз М е г ь а м е д - Н е б и н и хкъведа. Абурухъ са жерге м у ь р у ь д а р н и гала. Вири кис жеда.

Ш а м и л. Мусурманар! Дуъз имандал алайбур! Накъ нянихъ за квез лагъанай, къени тикрар хъийизва. Чавай гъалибвал къачуз тахъунин беябурчивили зи руьгъ къарсурзава. Вучиз и гъвечи гуъьргъуь муг (*Къеле къалурда*.) инал аламайди я?! Адал вегъена физвай, чпел чІулав къармахар алай чи дагъларин лекъер тІимил яни? Ваъ! Зайиф яни? Ваъ! Бес вуч хъанва? Яргъи сятера зун накъан югъди Аллагъдин вилик метІерал акъвазна, чин чилиз ягъиз хъана, амма Ам заз акунач. За имамриз эверна, гъабурозни зи ван атанач. За чаз къаюмвалзавай Омаразни Алидиз дад-бидаддалди эверна, гъабурни кисна. Вуч я, Аллагъ кафиррин патал элячІнавани? Чи Мугъаммед Ярагъиди вичел кІар-дуъаяр авур пак Шалбуздагъни киснава!.. Дуъз имандал алайбур! Накъ зун квез акваз-акваз суруз гъахънай. Аллагъдилай гъейри маса аллагъ авач! Адаз вичин луқІарин язух атана ва зи патав малаик ракъурна. Чна са хейлин ихтилатарна. Адан гафари зи руьгъ кана. Зун йифди шехъиз ва дуъаяр ийиз хъана. Аллагъдиз чакай атанвай хъилен къадар зурбади я къван! Малаикди вичин лувараллаз зун цаварал хкажна. Чехи пайгъамбарди чаз регъим авуна. Къе экв жедай къилий ам вичин цІай кІвахъзавай балкІандал алаз завай гвягъна фена ва квез гъакъикъат гъихътинди ятІа лугъун эмирна. Куь гунагъррин къадар гзаф я, гъавилий куьн душманди вичин цларив агудзавач. Халкъ Аллагъдин къуватдихъ агъазвач. Квез вахт ганва, ам куьне куьн хилас авуниз серф ая, куь къилел Азраил ала – ам квез аквазвач, заз аквазва... Гунагъар хиве яхъ, абурукай михъи хъухъ, абурукай азад хъухъ, пуд юкъуз сивер хухъ эй бахт атІанвайбур!.. Пайгъамбарди заз къе чун гъалиб жеда, къаних хъанвай чил душманрин ивидалди дигида лагъана гаф ганва. Женнетдин варар ахъа хъанва, къе бахт жагъидайбур гзаф жеда... Исятда зи тІалабуналди Азраил дуъаяр ийиз хъфенва, ам Шалбуздилай цаварал хкаж хъхъанва. Куь гунагъар за жуван хиве твазва. Абурай гана кІани жазани исятда за жувал къачуда. Куь вилик заз яхцІурни цІуд къамчи вегъ!

Чукурна наиб Юсуф къведа.

Ю с у ф. Имам, вун сагърай, цІийи хабарар ава. Чаз къеледа авайбуру мейитар кІватІ хъийидай вахт ганва.

Ш а м и л. Абур вири къе кучука. Чи цІийи гъужумда чна чи шагъидрилай кам вегъидайвал тахъуй. Чилин кІаникай къеледихъди эгъвезвай чинебан тІеквенарни куьтягъна, барутдив ацІура.

Ю с у ф. А кІвалахар вири галай-галайвал кьиле физва, имам.
Ш а м и л (*Мегъамед-Небидиз*) Дангъуз Аргут акъвазариз фенвай Даниял-бегалай,
Гъажимурадалай, Кибит-Мегъамедалай хабарар авани?

М е г ъ а м е д - Н е б и. Гьелелиг ваъ. Анай кьведай хабарар писбур тахъун лазим
я, имам. Абуру Дангъуз Аргут инив агакьардач!.. Даниял-бегди ви вилик вичин чин
чІулавардач лагъана гаф ганва. Абуру чпин кьилин сенгерар Мискискарин хуьруьн
патав эцигнава. Анлай инихъ урус кьушун кьведач!

Ю с у ф (*Шамилаз муштулукъ гузвай хьиз*). Зав мад са цІийи хабар гва, имам.

Ш а м и л. Вуч хабар я?

Ю с у ф. Чахъ галаз кьеледай Мирзе-Алини атанва. Адаз вахъ галаз рахаз кІанзава.

Ш а м и л (вичик и хабарди кутур туьнт гьисс кьалур тавуна). Ам захъ галаз куькай
рахада? Гьи чин алаз рахада? Ахъая инихъ.

Кьве кьвалал муьруьдар алаз М и р з е - А л и кьведа.

М и р з е - А л и. Ас-салам-алејкум, имам Шамиль! (*Шамила салам кьунал вил
алаз акъвазда. Такьурла, давамда.*) Зун вахъ галаз меслят ийиз, Самур дерада исятда
авай гьаларикай вахъ галаз веревирдер ийиз атанвайди я.

Ш а м и л. Заз вахъ галаз рахадай я вахтни, я гуьгьуьлни авач.

М и р з е - А л и. Зазни авач. Зун халкьдин паталай рахаз атанвайди я.

Ш а м и л. Вун урусри ракьурнавайди яни?

М и р з е - А л и. Ваъ, зун жуван хушуналди атанвайди я. (Наиб Юсуфаз килигда.)

Ю с у ф (*вичивай Мирзе-Алидиз и лагъай гафар дуьзбур тирди тестикъарун
кІанзавайдан гъавурда акьуна.*) Эхъ, эхъ, имам. Мирзе-Али-эфендиди дуьз лугъузва.
Ам вичин хушуналди атанвайди я. Урусри адаз фимир лугъузвайди тир...

Ш а м и л. АкІ хъайила, гьаргьардал алай кьеледай катнава ман вун... Хам хуьз
чида ваз...

Мегъамед-Неби ва са шумуд муьруьд хуьреда.

М и р з е - А л и. Течидай гафар лугъумир, имам. Зи ниятар Аллагъдиз аквазва.
Кьеле гьаргьардал алайтІа, ви муьруьдри ам кьачудай. Урусри чеб чан аламаз ви
гьиле твадач. Куьмек агакь тавуртІа, кьеледа авай вирибуру, чкадин инсанрини рей-
савдилелди чпи чеб кьелени галаз хьиткьинарда лагъана гаф ганва.

Ш а м и л (*ягъанатдив*). АкІ хъайила, вун гъавилай катнавайди я ман?

Муьруьдар хуьреда.

М и р з е - А л и (*секиндиз*). Ваъ, Шамил. Зун катнавайди туш. Зун, лугъудай гафар
лагъана, элкьвена кьеледиз хьфида.

Ш а м и л (*сир кваз*). Низ чида вун кьеледиз хьфидани-хьфидачни?

М и р з е - А л и. Аллагъди гайитІа, хьфида.

Ш а м и л. Матишкадин патав кат хьийиз кІанзавани? Ван хъана заз вуна ко-
мендантдин рушаз бахшнавай муьгьуьббатдин шиирар. Амма ам ваз гьатдач. За ам
сифтени-сифте кьеледиз гьахъай муьруьддиз хиве кьунва.

М и р з е - А л и. Рушан бубадини ам кьеле хуьзвайбурукай вуж гзаф викІегъ
хъайитІа, гьадаз гуда лагъанва.

Ш а м и л. АкІ хъайила, рушан бубадин вилик викІегъвал кьалуриз кІан хъана,
атанва ман вун зи патав?

Муьруьдар хуьреда.

М и р з е - А л и (*секиндиз*). Ваъ, Шамил. Кьалуриз жери кьван викІегъвилер
кьеледа авайбуру кьалурнава. Рушан бубадиз езне хкъагъиз четин жада. Акварвалди,
руша вичи хкъагда... Шамил, за ваз тавакьу ийизва, ша гьакІ гафарай тІеквенар
акъудмир, заз яб це.

Ш а м и л. Заз ваз яб гуз кІанзавач. Вун хаин я. Вун ви халкьдин душманрин патал
элячІна. Ви гъавурда авайди Аслан хан тир. Вич урусрин тумухъан тиртІани, ада вун

Къурагъа са хъуѳуѳъз къубуда тунай. А чѳавуз вун Сурхай хандин, ви халкъдин патал алай. Къубуда турла, вун урусрин патал элячѳна. Гила мад вун къубуда хтуна кѳан жеда, чи патал хтун патал. Ви къил чкадал хтун патал.

Муѳруѳдар хъуѳреда.

М и р з е - А л и (*сабурдив*). Аслан-хандиз закай авай хъел за Сурхай-хандиз шиирар бахш авурла атайди ваз чир тахъана жеч, Шамиль. Аслан-хандиз за вичикайни шиирар кхъена кѳанзавай. За кхъенач. За чпикай шиирар кхъена кѳан хъайи гъакимар гзаф я, исятдани ава (*Шамилан вилериз килигиз акъвазда*), амма ахътинбур патал зи рикѳ агалнава... Шиирар лайихбур патал зи чѳалар чеб завай хабарни такъуна къевезвайди я, Шамил.

Ш а м и л (*ягъанатдив*). Гила ви шиирар, вавай хабарни такъаз, са матишка патал авахъзава... Кѳелна за вуна адаз бахшнавай ктаб... (*Мегъамед-Небидиз килигда*),

М и р з е - А л и (*Мегъамед-Небидихъ элкъевена*). Куън зи кѳвалера къекъевена ман?.. Итимар туш куън!..

М е г ѳ а м е д - Н е б и (*яниахдиз хъуѳрез, Мирзе-Алидиз*). Вуна Хуѳруѳгрин хуѳруѳн мулкар Ахцеѳгрин хийирдиз акъудай ихтилат ахъая чи имамдиз... (*Шамилаз*) Ам шииррилайни хъсан къиса я.

Ш а м и л. Ахъая кван...

М е г ѳ а м е д - Н е б и. Са гъилера Хуѳруѳгринни Ахцеѳгрин арада чилерин паталай, къве хуѳруѳн мулкарин часпар гъинай физватѳа тайинарун паталай гъуѳжетар жеда. Къведа жемят идан патав (*Мирзе-Али къалурда*), чѳехи алим я лагъана. Ида лугъуда: «Гъуѳжет алай чка Ахцеѳгринди я». Хуѳруѳгар рази жедач ва лугъуда: «Гъа икѳ я лагъана, вавай Къуркъандал къин къаз жедани?» Ида лугъуда: «Жеда». Ида фена гъа чкадал, Къуркъандал гъил эцигна, лугъуда: «За къин къазва хъи, и зи кѳвачерик квай накъв Ахцеѳгринди я». Вири рази хъана. Гъуѳжет куѳтягъ хъана. Амма гуѳгъуѳнлай хабарар акъатна: «Бес Мирзе-Алидин шаламра Ахцеѳгрин чилелай къачунвай накъв авай ва ада къур къинни гъа накъвадиз талукъди тир къван»... Гъахътин къази я ам, имам.

Муѳруѳдар хъуѳреда.

М и р з е - А л и (*сабур хвена, Мегъамед-Небидиз*). Абур вун хътинбуру акъудай ванер тир... За шаламар алуѳкѳна ваз мус акурди я?

М е г ѳ а м е д - Н е б и. Шаламар тахъуй, кух галай чекмеяр хъурай. Тафават авач.

М и р з е А л и. Кух галай чекмейра накъв туна, абур алуѳкѳна къекъевез жедатѳа килиг садра... Эхъ, за а чѳавуз Къуркъандал къин къунай. Гуѳгъуѳнлай заз Хуѳруѳгринни Ахцеѳгрин арада а чилин паталай кутѳуннавай икърар жагъанай. За гъамни хуѳруѳгвийриз къалурнай... Вазни и кар хъсандиз чизвайди я, Мегъамед-Неби... Регъуѳ туш ваз... (*Мад Шамилахъ элкъеведа*) Вуна, Шамил, зав зи фикир лагъана куѳтягъиз туначир... Урусрин патал зун, Аслан-ханди къубуда турла, фѳейди туш.

Ш а м и л (*ван алаз, хъел кваз*). Урусри вун маса къачуна! Пулдихъ! Къуллугъдихъ! Мажибдихъ! Чиндихъ! Гила вун абурун подпоручикни я гъа!

Муѳруѳдар хъуѳреда.

М и р з е - А л и. Ваѳ. Шамил. Зун садани маса къачунвайди туш. Гзаф фикирар, веревирдер авурла, халкъдин гъалар тупѳалай авурла, зун урус гъукуматдин патаз элячѳайди я. Жуван халкъ хуън патал элячѳайди я... Анжах зи гаф атѳумир. Тавакъу я. Сабур хуѳх... Дагъустан гъвечѳи уѳлкве я. Чи халкъарин къилел тахъайди амач. Иранар, арабар, туъркер... Диндин стхаяр я лугъуз, абуру чи халкъдин къилел тагъайдини амач... Абурукай чи халкъдин къайгъу чѳугвазвай сад къванни хъанани? Ваѳ! Гъарда вичивай жедайвал къанихдиз халкъдин иви хъваз хъана.

Ш а м и л. Урусриз чи халкъдин иви хъваз кѳанзавач ман? Абуру иви хъвазвачни? Идалайни гъейри, абур хашпараяр я.

М и р з е - А л и. Эхъ, Шамил, абур хашпараяр я. Амма халкъдин иви хъвадайбурун арада, абурув гвай имандилай аслу тушиз, са тафаватни авач. Абур вири сад я. Авайди

са кар я: вирида, гьам мусурман, гьам хашпара гьакимар чпи хъвазвай иви диндалди гьалал ийиз алахъзава... Иман пак затГ я, ам инсанриз чпин къенепатан алем иерун, ацГурун, гуьнгуйна тун патал, фикирар, ниятар ми хьи авун патал ганвайди я. Иманди инсанрин риклер буьркьюь ваь, экуь авун лазим я. Диндалди инсанар буьркьюь авуна, абур жуваз кIандайвал къугъурун дуьз туш, Шамил. Имандикай дяведин яракь авун генани гьалал кар туш. Гьакимри, вилик-къилик квай ксари, савадни илимар гвайбуру халкъдив имандин майвар дуьздаказ иливариз тазвайтIа, вири инсанрикай – стхаяр, и дуьньяни ми хьиз женнетдиз ухшар жедай... Вунани имандалди инсанрин къилер элкьюьрзава. Кьил элкьвена алатда. Чан аламаз хьайитIа, инсан вич вичел хкведа. Аквада адаз, арадал атай затIни авач, рикIиз са регьятвални хьанвач, вири гьа авайвал ама: гьакимри дуьнья незва-тарашзава, халкъ гьа хьайивал зулумдик, азиятдик кума. Туьркери султан чи къилел хьайитIани, гьакI жеда, Ирандин шагь атайтIани, гьакI жеда. Халкъдиз са динжвални, ферикъатвални, аваданвални жедач. Шамилакай Дагъустандин эмир хьайитIани, гьакI амукьда. Авам инсанрин къилер элкьюьрун регьят кар я, абурун рикIера экв тваз, абуруз умуд гуз, абурун рикIера экуь мурадар тваз алахъна кIанда, абурувай дуьньядин крарай чпивай кьил акьудиз жеривал... Килиг вун, Шамил, ви муьруьдри чеб гьикI тухузватIа. Исятдани абуру хуьрерин жемятривай чпиз тIуьн патал хипер, балкIанар къакьудиз иниз гьизва. И кар вунани гьалалди яз къазва... За урус рушаз шиирар кхьена лугъуз зал паркутар гьалчай шаир, алим, ваз рагьметлу Мегьамед Ярагьидин медресада акур Рухун Алиди чи чилерал пайда хьайи сифтегьан муьруьдрикай вуч лагьанатIа чидани ваз? Абур гьар са хуьре, халкъдивай къакьудиз, са яц ва я са гьер недайбур, хендеда акуртIа, кьил квахъна, адан гуьгъуьна звердайбур, руфун тух тежедайбур я лагьанва. Абур гилани гьахьтинбур я, идлай къулухъни гьахьтинбур яз амукьда. Чи иманда нефсиниз «шейтIан яшамиш жезвай кIвал» лугъуза. Кьуркъанди нефсинал гьалиб хьайидаз женнет хиве къазва. Вуна нефсинал гьалибвал къачуз кIан тийизвайбуруз женнетар хиве къазва.

Ш а м и л. За вуч ийизватIа, аз хьсандиз чизва... Урусри вири дуьз ийизва, тушни?

М и р з е - А л и. За абуру вири дуьз ийизва лугъузвач. Абуру чи диндик хкуьрзавач. Абуру чаз суд-дуван шариатдалди ийидай ихтияр гузва. Абурухь санаи ава, зурба къушунар ава, илимар ава, абуру чаз мектебар эцигда лугъуза, чи аялриз алай аямдин илимар чирда лугъуза. Урусият зурба уьлкве я. Вуна умудар кутазвай Туьркиядини, Ирандини адахъай вил къязва. Абурувай урус пачагьдин хура акъвазиз жедач. ГьвечIи тарцивай зурба тарцин хура дурум гуз жедач. Чехи тарци гьвечIиди вичин хилерик кутуна акIажарда, чIехидан зурба дувулар деринриз фида, яд вири хъваз, гьвечIидан дувулрив яд агакьар хьийидач. ГьвечIи тарцин тум терг тахун патал, адан кIалам чIехидаз ягьна кIанда. Ада, чIехи тарцин са хел хьана, вичин майвар гьида... Мусурман са уьлкведивайни Урусатдин хура акъвазиз жедач. Хура акъвазуни, дяведи халкъар терг ийида, иллаки чун хьтин гьвечIибур. Чун хушуналди Урусатдик экечIни, чи кьил кьур ксари тарихдин тежрибадикай дуьздаказ менфят хкудайвилай, авунвайди я.

Ш а м и л. Чи гьахьвал – чи иман ислам хьун я. Адалай гьахьлу иман авач. Урусар кафирар я. Абуруз чакайни чеб хьтинбур ийиз кIанзава.

М и р з е - А л и. Эхь, гьабурузни, чаз хьиз, чпин дин ширин я, адал кIевиз акъвазиз алахънава. Амма са диндини муькуь диндиз я манивал, я душманвал ийизвайди туш. Абурун арада мидявал твазвайбур инсанар я... Аллагь сад я. Мусурманрини, чувудрини, хашпарпайрини гьа са Аллагьдиз икрамзавайди я. Абур вири са дагьдиз, са къакьан кукIушдиз хкаж жезвайбурув гекьигиз жеда. Садбур анихь кефердихъай, садбур, къибледихъай, садбур рагъэкъечIдай патай, садбурни рагъакIидай патай физва. Гьибур гьинихъай физватIа, вирибуруз чизва, амма вирида, са чпелай гьейри, амайбур дуьз рекъай тefизвайбур яз гьисабзава. Гзафбур, сакIани агакь тийиз, амма чеб агакьнавай хьиз жез, ценерив гьа са чкадал чархар ягьиз амукьзава. Гьахьтинбурукай Аллагьди хуьрай! КукIушдив агакьайбур бахтатар я! Ахьтинбур, гьайиф хьи, тIимил жезва. Агакьайбуруз аквазва хьи, вири гьа са Аллагьдиз мукьва хьанва. Агьада хьайи шаклувилер, сада садакай авур фикирар дуьзбур туширди абуруз чир жезва... Вун гьа кукIушдив агакьнавач, Шамил. Гьикьван авам жегьилар вуна, женнетар хиве къаз, гуьллейрин хурук кутуна, жидайрал акьалжиз туна? Абуруз акI жезва хьи, къе

гъзавагта кьейитга, пака абур женнетдиз аватдай хьиз. Ангъе, абурун мейитар, ни ацалтна, къузгъунри къилелай гъарайиз, гадарнава къеледин цларив. Жагъанани абуруз женнет? Женнетдиз вуна ракъурзавайди туш, Шамил! Вуна тухузвайдини гъзавагта яни-тушни гъужет алай месэла я. Жидайрал кьейибуруз женнет хиве къаз вун вуж я? Ам Аллагъдин гъиле авай кар я. Къияматдин юкъуз, вири къенвайбур сурарай къарагъайла, абурун дуван авурла, гъа чавуз чир жеда вуж гъиниз аватдатга. Эхъ, шагъидар хъайибур сурун азабрикай азадда, абурун гунагърилай гъил къахчу-да, лугъузва. Амма женнетдиз абур Къияматдин гъахъ дуван хъайила аватда. Амма Къияматдин югъ мус жедатга, са Аллагъдиз чида. Къейи инсанар сурун ахвара аваз гъикъван вьедда жедатга, чаз, инсанриз, чизвач. Цуд йисуз, виш йисуз, агъзур йисуз, агъзур-агъзур йисуз... ГъакI хъайила, жегъилрив чеб вахт тахъанмаз рекъиз тунихъ вуч метлеб ава? Тухурай абуру чпин уьмуьр и чилел! Чиррай чпиз и дуьньядин агъузвилер-винизвилер, хъсанвилер-писвилер, верцивилер-туькъуьлвилер, каламар-илимар, сифте и дуьньядин сирерай къил акъудрай, ахпа – атга! Къияматдин юкъуз чпив вугудай суалриз жавабар гуз чир хъурай. Авамдаказ, са къуьникайни хабар авачиз кьейила, Къияматдин юкъуз абурувай, бегъемдиз къве гаф галкъуриз тежедайбурувай, чпиз гудай суалриз вуч жавабар гуз хъурай? Абуруз жегънем гъихътинди ятга и дуьньядал гъафбуруз аквазва, амма абуруз и дуьньядал женнетни гъихътинди ятга халисандиз къалурайтга, пис жедани? И чилел ганвай уьмуьр яргъи жедайвал авун, ам инсанвилелди, намусдалди, михъивилелди тухун хъсан тушни гъар са касдиз? Тахъайтга, уьмуьр инсандиз Аллагъди вуч лагъана ганвайди я?.. И жигъетдай зи фикир ихътинди я: гъакимри инсанриз чилелни женнет жагъурдай мумкинвал гун герек я. Жуван рикIяй халисан Аллагъ жагъайдаз къецай женнет жагъида. Амма вуна къе вири халкъ, Ахцегъ вацIун къерекай жегънем авуна, гъа жегънемдиз къватIнава. Вуна инсанар буьркъуь авунва! Абур дин-имандин иервилини паквилини, деринвилини къакъанвилини гъавурда акъунвайбур туш. Акъунвайтга, абур иниз къведачир... Абур буьркъуь я. Вуна сифте абурун вилер ахъая...

Ш а м и л (*вуч лугъудатга течиз*). Чаз ви вязер герек туш. Вун муртад я, хаин я...

М и р з е - А л и (*Шамила ян гузвайди гъиссна, вилегъдаказ*). Заз вуна ви гъерека-тар квелди куьтягъдатга ақунайтга къандай... (*Секиндиз*.) Акъваз, Шамил, акъваз... За вири лагъанвач. Зун валай яшдиз чIехи я, са къус сабур хъня. Масадбуруз яб гузни чир хъухъ! Сабур джамилун! Сабур иер затI я! Заз вуна накъ сура йиф акъудайди чизва, вуна инал авур ви вязерин ванни хъана... Вибур гъакIан уюнар я. Вун малаикдин лувараллаз чи пайгъамбардин патав вуч лагъана ахъайди я? Ам мумкин къвалах туш!.. За ви рикIел хкин Майраман хва Иса. Цаварал хъфидайла, ам къуд лагъай цава акъвазарналда. Вучиз лагъайтга адан парталрик са бици раб кваз хъана къван. Раб чилихъ галаз алакъада авай затI хъуниз килигна, Иса къуд лагъай цава акъвазарнай... Вун, гапурни, хенжелни, къамчи алуднатIани, амма чухвадал гимидин везнеяр алаз, пайгъамбар авай цавуз гъикI ахъайна? (*Шамилаз килигиз, са ара гуда, имамдиз лугъудай гаф авачирди акурла, давам хъийида*.) Къугъунар ийимир, Шамил! Ваз вунни са пайгъамбар хъиз къалуриз къанзава. Бес я ви тапан пайгъамбарвилер!.. Гъакъикъатдиз килигна мез ахъая. Ваз чизва агъадихъай Аргутинскийдин къушун къевезвайди. Къеледа авайбуруни чеб ви гъиле тван тийидайдини ваз акунва. Вуна са тахсирни квачир халкъдик, гунагъар ква лугъуз, кичIерар кутаз, абуру вуна лагъай вуч хъайитIани авун патал алцурзава. ДатIана чпин са кап фан къайгъуда авай, гунагъар ийидай мажал авачир инсанрик гунагъар гъинай акатрай?.. За ваз гузвай меслят ихътинди я. Аргутинский атайла, вунни, ви набарни, ви муьруьдарни гъа атайвал руг къилеллаз кат хъийидайди я. Жегъилар, халкъ ина амукъда. Урус аскерри вири чпин хъел халкъдила алудда. Ваз и кар чизвани? Чин ви далу патазни ийизвайди я, Шамил! ЯтIани вуна къилиз ялзава! Ваз чи халкъдин къайгъу авайди туш, ваз авайди ви къайгъу я!.. Ви къуру такабурвилини къайгъу я!.. Инсанрив секиндиз нефес къачуз гице. Ахлад инай, халкъ саламатдиз амукъдайвал! Бес я са метлебни авачиз ивиар авадарай къван!

Ш а м и л (*цIай акатнаваз*). Вуна заз эмирар гумир!.. (*Муьруьдриз*.) Яхъ ам, кутIуна! Хунзаха авай дустагъдиз хутах!.. (*Мирзе-Алидиз*.) Вун яшдиз залай са югъ къванни гъвечи тиртга, за ваз, ви хтулдиз вуч авунатга, гъам ийидай!.. Хаинди заз

эмирар гузва!.. Халкъ зи патал алайди я! Ви халкъди закай мани лугъузва! Ваз ван хъаначни? Лугъуз тадани вун патал?

М и р з е - А л и. Герек авач. Заз ван хъана. А мани таб квайди хъанва! Ам ви гъилибанри туькгуьрнавайди я, халкъди ваъ. Манида вуна къеле къачуна лугъузва. Амма къеле вавай гилани къачуз хъанвач.

Ш а м и л (*хъел кваз Мегъамед-Небидиз килигда. Муьруьдриз*). Твах ам!

Муьруьдри Мирзе-Алидин гъилер кутгунда. Сада цилин къил вичин гъиле къада. И береда, вич къаз кIанзавай муьруьдар инихъ-анихъ гадариз, Ж у н у К ъ а с у м агтана акъатда.

Ж у н у К ъ а с у м. Мирзе-Али-даш, ваз абуру вучзава?

М и р з е - А л и. Алад, Къасум. КIвализ хъвач. Заз абурувай са затIни ийиз жедач.

Ш а м и л. Им вуж я?

М е г њ а м е д - Н е б и. Хуьруьн абдал я.

Ж у н у К ъ а с у м (Мегъамед-Небидив агатна). Вуна заз Бикеханум къеледа авана лагъана тапарар вучиз авуна, къей хва?

Мегъамед-Неби вуч лугъудатIа течиз амукъда. Муьруьдар хуьреда.

Ш а м и л (*муьруьдриз, хъел кваз, Мирзе-Али къалурна*). Им инал вучиз аламайди я? Хутах ам Хунзахиз! Дустагъда тур!

Муьруьдри Мирзе-Али ялна тухуда.

М и р з е - А л и (*Шамилаз, секиндиз*). Гъайиф, вун зи гъавурда акъунач... Са тавакъуни авай захъ, Шамил. Зи хтул Гъасанан мейит иесийрив гахце... Ви рикIел хкидай са карни ава: вуна къе ваз вегъ лагъанвай яхцIурни цIуд къамчини вав агакъариз тун рикIелай алудмир. Са гъакъванбур алава хуьвуртIа, генани хъсан жеда. (Муьруьдди ялзавай цилинихъ галаз фида).

Ж у н у К ъ а с у м (*Шамилав агатна, мягътелдаказ*). Вун вуж я-е? Ихътинди? (Шамил кваз такъуна, муьруьдрихъ элкъвена, хъел кваз.) Ахъая Мирзе-Али-даш, кицIин рухваяр! Куьн вужар я ам къаз? Ам Мирзе-Али-даш я! Ам зи дуст я!

М е г њ а м е д - Н е б и (*Жуну Къасум къалурна*). Имни квадра инай!

Муьруьдри Жуну Къасум къуна са патахъди ялда.

Ж у н у К ъ а с у м (*вич вичел аламачир саягъда, муьруьдри галчIуриз-галчIуриз*). Къез инай квахъ лагъ лугъузва! Ахлад инай лугъузва! Бес я халкъ тергай къван лугъузва! Вири дере мейитрай ацIуда лугъузва! Халкъ жидайрал хкажда лугъузва!

Шамила юкъвал къван парталар алудда, са муьруьддив къамчи вугана сегънедилай хъфида. Сегънедихъай къамчияр вегъидай ванер къведа. Са пай муьруьдар сегънедал алама. Ахцегъвийри гъа йикъара туькгуьрнавай мани, са-са бенд сифте итимри тамамариз, ахпа дишегълийри тикрар хъийиз, лугъузвай ванер сифте явашдиз, ахпа къвез-къвез гурдаказ хкаж жеда. Са пай муьруьдарни а мани лугъуник экечIда. Ана авай гафар ихътинбур я:

Агана-тана
Шамил агана,
Шамилан къушун
Тимил агана.

Тимил къушунди,
Суьрсет агIана,

Алчах душмандин
Нуьсрет агIана.

Ахцегъиз-тана
Къеле къачуна,
Залум пачагъдин
Зегъле къачуна...

Перде агал жеда.

КЪУД ЛАГЪАЙ ПЕРДЕ

1850-йисан гатфар. Къеледин патав гвай багъ. Ам са йисни зур инлай вилик хъайи дяве себеб яз михъиз пунай акъатнава. Цлар галачир къапни са патахъ алгъанва. Тарар садбур ханва, садбур атлана, кланчлар ама. ГъакI ятлани алукунавай гатфари вичикай хабар гузва: тарари цуьк ахъайнава, багъдин чиле къацу векъ ава, тѳебиат секин я, иер я. Яргъай къилел жив алай Шалбуздагъдин куклушар аквазва. Къеледин к е ш и ш в а д у х т у р багъда сейрда ава.

Д у х т у р. Вуч иер тушни къуд пад! Гатфар, цуьквер, къушарин манияр, михъи гъава, дагъларин куклушар, къацу чуьллер, вацларин ширшир! Цаварай тади квачиз физвай цифер! Абурун лацувал аку тIун! Ихътин йикъарни ахвада къван! Женнет гъа ина ава, пак буба!

К е ш и ш. Женнет цавараллайди я, зи хва.

Д у х т у р. Эхъ, вун, гъахъ я, пак буба. Йисни зур ина хъайи эхирзамандилай гуьгъуьниз заз инагар женнет хъиз аквазва. Вири цийидаказ, авайдалай гуьзелдаказ. Гуя зун цийи къилелай дидедиз хъанва!

К е ш и ш. ГъакI я, зи хва. Аллагъди чун синагъра твазва, чи руьгъер, риклер Вичелди экуь ийизва, цийи ийизва. Вун Аллагъдиз мукъва хъанва, Гъамни ваз.

Д у х т у р. Я жеди... Къеледа ва адан патарив акур мусибатрилай гуьгъуьниз масакIа фикириз жедач... Гила фикирайла, жуваз кичле жезва. Жуван уьмуьрда гъикъван аскеррин кIвачер, гъилер атлана за... Абурун уьмуьр хуьн патал... За жув вердиш хъанвайди я лугъузвай... Амма и къеледа хъайи мусибатдин вахтунда, гъар операция ийидайла, заз жувакай хабар авайни-авачирни лугъуз жедач завай. Зи гъил са ни ятлани тухузвай, идара ийизвай... Маса къуват галачиз, зун агакъдачир, зун кегъкир жедай, жув жувавай квахъдай.

К е ш и ш. Ваз Аллагъди куьмек гана...

Д у х т у р (кешишдин гафарал рази яз, къил юзурда.) Полковник Ротан туьтуьнал гуьлледин хер хъайила, адан уьмуьр акъалтIнава, адаз жедай куьмек авач лагъана фикирзавай за... Ваъ, гъамни къенач. Ам дири хъувур Мирзе-Алидин гъилни таквар са къуватди идара ийизвай...

К е ш и ш. Аллагъдиз адан рушан дуьайрин ванни хъана. Ада йифиз-юкъуз дуьа ийизвай: вичин бубадин паталайни, чи виридан паталайни...

Д у х т у р. Абурун хтанва лугъузва... Ваз акунвани?

К е ш и ш. Эхъ, абурун исятда ина ава. Полковник Ротни... Ваъ, гила адакай генерал хъанва... Генерал Ротни, Нинани, Алисултанни ина ава. Алисултана хашпара дин къабулнава, адан тIвар гила Николай Николаевич Беннет я. Капитан Беннет...

Д у х т у р. Николай Николаевич Беннет? Ам вуч тIвар я.

К е ш и ш. ТIварни бубадин тIвар чи пачагъдин тIварцIелай къачунвайди я, лугъуда. Фамилия гъинай ятIа, заз чидач. Нинадизни Николаяз мехъер къеледа ийиз кланзава.

Д у х т у р. Язух Мирзе-Али! Адан рикI пад жедачни, ихътин хабар агакъайла? Адан умудар авайди тир руш вичиз жеда лугъуз...

К е ш и ш. Ви умударни аданбурулай гъвечибуру тушир... Заз руша ахъайзавай вичин рикIе авай велвеладикай... Вазни ам ви чIалал гъиз клан хъайиди аквазвай...

Д у х т у р. Эхъ, пак буба. Са валай гъейри, Нинадал къеледа авай вири ашукъ хъанвай. Вуна гъил къахчу, зи гаф са тIимил шитди яз акуртIа... Зани адаз жуван гъиссерикай лагъайди я... Завай адан рикI къачуз хъанач...

К е ш и ш. Зун ада къеледа Иса Месигъдиз авур къван дуьайрал ашукъ хъанвай...

Д у х т у р. Зунни ада хирер хъанвай аскеррин хирер кутIундайвилел, гъилер-кIвачер атланвайбуруз теселляр гудайвилел гъейран хъанвай. Халис малаик я ам.

К е ш и ш. Мирзе-Алидиз Нинади чIехи гъуьрмет ийизвай... Адан гъиссеривни гъакI эгечIзавай...

Д у х т у р. Мирзе-Алиди хашпара дин къабулнайтIа, Нина адаз фидай лугъуз кланзавани ваз, пак буба?

К е ш и ш. Ам Аллагъдиз хъсан чида... Завай лугъуз жедач. Мирзе-Алидин гъиссер, ниятар михъибур тир... Чи диндикайни адаз дерин чирвилер ава. Ам арифдар я. Шаир я. Адаз гъар са хажалат эхиз ва алудиз регъят я. Адан рикIе Аллагъ ава. Ада Шамилаз лагъай гафар халкъдин сиве гъатнава, виридаз тарс хъанва лугъуда...

Яргъай Жуьмя мискIиндай язавай азандин ван къведа.

Д у х т у р. И йикъара Мирзе-Алини ахъайнава Шамилан дустагъдай. Чибуру есирда къур Даниял-бегдихъ галаз дегишар хъувуна ам...

К е ш и ш. Акуна заз ам. Виликра хъиз, и багъдиз къвез-хъфида. Са тИмил агатнава. Йисалайни гзаф Хунзахин дустагъ чIугуна ада, зарафат туш... Инай Хунзахиз, балкIандин тумунал гъилер кутлунна, яхдаказ тухвана ам залумри...

Д у х т у р (*мягътелвилелди ва гъейран яз*). Жеч!

К е ш и ш. Заз Мирзе-Алиди вичи ахъайди я.

Д у х т у р. Даниял-бег адан хтул Алисутанан, яни Николаян тIалабуналди ахъайди я. Жегъил дагъвиди къеледа къалурай къегъалвилерай чи гъакимри адан гаф чилел вегъенач. Гила Даниял-бегдихъ чи патал хкведай, вичин генералвилдин чин къахчудай ниятар ава, лугъуда.

К е ш и ш. А ванер зазни хъана... Николаянди халис хашпаради ийидай кар я.

Д у х т у р. Аламатдин крар я... Секин уьмуьрда гъич къилизни текъведай, фикирдизни гъиз тежедай крар я... Эхъ, Мирзе-Алидал вири гъейран хъанва... Алисултанахъ... Николаяхъ галаз къил къунач ада, гъуьжетнач. Адаз чир хъана: къеледа, Самур дерада хъайи къван мусибатрилай гуьгъуьниз руш ина акъваз тийидайди...

К е ш и ш. Мирзе-Али жегъилвилдин хура акъвазнач... Ам гъа вичин муьгъуьббатдин хатурдай къеледай экъечIайди я. Вичихъ вуч кIантIани хъуй лагъана. Вичиз Шамила жаза гуникайни кичIе тахъана!.. Муьгъуьббат вичин рикIе хуьн патал. Алисултананни, Нинадин арада гъахъ тавун патал. Адаз чизвай: жегъил дагъви Алисултанан вичин муьгъуьббат патал Иса Месигъ къабулиз гъазур я. Мирзе-Алиди и жигъетдайни адан рехъ къунач, мийир лагъанач. Алисултана вичин муьгъуьббатдихъ гузвай къимет Мирзе-Алиди зурбади яз къабулна. Адан рикI чIехи я... Идалайни гъейри, халкъдиз хъанвай къван бедбахтвилерилай гуьгъуьниз шаирдиз, арифдардиз муьгъуьббатрикай фикир авун кутугнавач.

Д у х т у р. Адаз вичин муьгъуьббат гежди тирди чир хъана.

К е ш и ш. Муьгъуьббатдиз фад-геж авайди туш Мугъуьббат – муьгъуьббат я...

Д у х т у р. Куьрелди, Мирзе-Алидин муьгъуьббат Пушкина лагъай хътинди хъана, пак буба. (*Шшир кIелда*.)

**Заз вун кIандай: мумкин я, зи кIанивал
Хкахънавач руьгъда гелни амачиз;
Къуй ада мад тагурай ваз манийвал;
КIан туш заз ви рикI хаз алаз-алачиз,
Заз вун кIандай – кисна, умуд эксикдиз,
Гагъ регъуь яз, гагъ гъайрадик ргаз чан;
Заз вун кIандай ахъа рикIив, назикдиз,
Къуй масадаз кIан хъурай вун гъа заз къван.**

К е ш и ш. Аллагъди авурвал хъанва, хва.

Д у х т у р. Ангъе, атIам гъам тушни иниз къвезвайди? Мирзе-Али?

К е ш и ш. Гъам я... Хъша хъфин. Чна адаз фикирар ийиз манийвал тийин. Ихтилагри, рикIел хкунри адан хирер цIийи хъийида... Адаз вичин дарман вичиз хъсандиз чизвайди я.

Д у х т у р (*Мирзе-Али къвезвай патахъ килигиз*). Садрани такъур кекIецни гва. Муьгъуьббат патал женг чIугвазмач ада. Гъайиф!.. Вун гъахъ я, пак буба, ша хъфин... АтIанихъай генерал Ротни къвезва, рушни галаз... Алисултан... Э-э, Николай галач хъи?..

К е ш и ш. Ша, ша! Абур Мирзе-Али акваз къвезвайбур я... (*Тадиз хъфида*.)

К е ш и ш н и д у х т у р хъфида. М и р з е - А л и къведа. Са тИмил геж хъиз генерал Рот ва Нина атана акъатда.

Н и н а (*зверна, Мирзе-Али къужахда твада*). Хийирар! Хийирар! (Мад са гафни лугъуз тахъана, шадвилай адан хурал шехъда.)

М и р з е - А л и (рушан далудал назикдиз гъил эцигиз-къахчуз). Шехъмир, ханум! Шехъдай йикъар алатнава. Гила шадвилердай бере я.

Н и н а (*Мирзе-Али къужахдай ахъайна*). Ибур шадвилдин накъвар я...

М и р з е - А л и. Шадвилдин накъвар герек авай туш. Шадвилдин накъварикни сефилвал квайди я, ханум... Къала са хваш-беш ийин! Вун хтуруай, рагъ хтуруай, азиз бике! (Рушан гъилиз темен гуда.) Вунни хвашгелди, жанаби... (генерал Ротан къуьнериз килигда.) генерал! Зун пара шад я куьн сагъ-саламатдиз акунал! Мубарак хъурай квез цIийи дережа! (*Генерал Ротаз гъил яда, ахпа ам къужахда твада*.)

Г е н е р а л Р о т (*Мирзе-Али къужахда туна*). Хийирар, гуььрметлу Мирзе-Али!

Играми дуст!.. Сагърай, сагърай!.. Куьн акулал зун гзаф шад я. Куьн куь къазивилин квалалахал хъфенвайдини заз чида... Къеледин цийи комендантни квелай рази я. Самур дерада вири крар хъсан хъун лазим я... Чаз чизвай куьн иниз къведай члал...

М и р з е - А л и. Зазни чизвай куьн иниз къведайди... Чи рикляй риклиз рехъ ава.

Г е н е р а л Р о т. Эхъ, гьакъ я, играми дуст! Масакла хъун мумкин туш. Санал авур шадвилерини санал чугур хажалатри чун, архаяр хъиз, мукъва авува... Куьне залай гьил къахчу, гьурметлу дуст, куьн дустагъдай акъудун са къадар яргал фена... Шамил члалал къевзачир... Эхирни Даниял-бег вахгуда лагъайла рази хъана. Чи гьакимриз Даниял-бегдин дуван ийиз кланзавайди тир – чаз авур хаинвилай. Шамила куьн са гъадахъ дегишарда лагъана. Чун квехъ гьихътин хъайитлани эвез гуз гъазур тир, азиз дуст!

М и р з е - А л и. Сагърай, зи дуст! Заз чизвай куьне зун гадар тийидайди.

Н и н а (вилера гъайиф аваз). Квез абуру гзаф азабар ганани?.. За куь паталай гзаф дуьаяр авуна...

М и р з е - А л и. Сагърай вун, ханум. Ви дуьаяр вири Аллагъдив агакъдайбур тирдахъ зун фалдай агъанва... Дустагъдикай вуч лугъун?.. Ана къулайвилер жедайди туш. Ятлани за рикл кевиз къуна. Заз Аллагъди вири эхдай къуватар гана. Шукур хъурай Адаз! Заз ана са кар чир хъана: гьикъван кеве гъатайтлани, жувавай вири сефилвилер, дердер, хажалатар чукурриз, анжах хъсан, шад, хвеш гъидай крарикай фикирна кланда. За жув гьакъ вердишарна. (Са ара гана, рушан вилериз килигиз.) Заз гъахътин бахтлу легъзейри куьмек гана, ханум... Гена чарни къелем къакъуднач завай...

Г е н е р а л Р о т. Зун агъанва хъи, Шамилаз вичикай куьне шиирар кхъин патал турди я кве чарни къелем.

М и р з е - А л и. Зани гьакъ фикирзава... Амма ам зи шиирдиз лайих туш! Ада зи квал муьруьдрив тарашиз туна, зи дафтарар, шиирар куз туна.

Н и н а. Гъайиф! Абурулай гьикъ алакъна?!

М и р з е - А л и. Гъахътин «алакъунар» авайбур я абур... Гьикъван са закай рахадат?.. Куьн гьикъ ава? Тифлиса, Петербургда вуч хабарар ава?

Г е н е р а л Р о т. Вири хъсан я. Пачагъ квелай гзаф рази я... Ада квез вичин патай чими саламарни алхишар лагъ лагъанва.

М и р з е - А л и. Сагърай вич! Чунни гъамиша пачагъдин къуллугъда гъазур я...

Г е н е р а л Р о т. Вуна Шамилаз лагъай гафарикайни чна адаз ахъайна – ам гьейран хъанвай. Куь гъа гафар себегъ аз Ахъегърин жемьтдин чехи пай Аргутинскийдин къушунрин рехъ къаз феначир...

М и р з е - А л и. Гъайиф, амай хуьрерин агъалийрив а гафар агакънач... Заз Аргутинскийди Шамилни адан набар инай чукурай вакъайрикай вири хабарар хъана. И кардихъ галаз алакъада авай са месэладикайни заз лугъуз кланзавай. Вуна зи фикир пачагъдив агакъарнайтла, генани хъсан жедай.

Г е н е р а л Р о т. Пачагъ куьне лагъай гъи месэла хъайитлани гъялиз гъазур я. Лагъ ам вуч месэла ятла, за ам пачагъдив агакъарда.

М и р з е - А л и. А месэла – гъалибвал гьиснавай къушунрин сарбазрихъни аскеррихъни инсаф тахъун я... Шамилни, Гъажимурадни, Кибит-Мегъамедни абурухъ галай муьруьдар, чпивай Мискискарин хуьруьн патав хъайи акъунра Аргутинскийдин хура акъвазиз тежедайди, Даниял-бегни есирвиле гъатайди чир хъайила, къулухъди чпин дагълариз кат хъувурвал заз чида. Амма урус аскерри чпин хъел Мискискарин хуьруьн патав кватл хъанвай маса хуьруьнвийрилай, иллаки жегъилрилай алудайвикайни заз ванер хъана. Адакай къени инсанри хаф ядай ихтилатар ийизва...

Г е н е р а л Р о т. Дяве я ман...

М и р з е - А л и. Эхъ, дяве я, амма дяведани сабур герек я! Заз чида, Шамила халкъдин къил Мискискани элкъуьрайди. Ада зи гафариз яб ганач. Ана ада къуьзуь папар, дидеяр кватла лагъаналда: «Играми, регъим чехи дидеяр! Куь рухвайри, дагъларин лекъери хъиз, залум душмандихъ галаз дяве тухузва. Куьне абуруз рухсат це! Куьне, ян тагана, куь вири рухваяр женгиниз рекъе тур! Чпин чанар гайи рухваяр исятда женнетда ава! Амайбурни гъаниз фида!» Эхъ, гъамишан вичин лагълагъар авуна, катна хъфена ам. Чарадан рухваяр къин адаз вуч я къван?.. Гъалибвал чпин патаз къевзвайди гьисс авур, хвешивилай къапарай акъатнавай урус аскерри са тахсирни квачир, амма чпин авамвилайни буьркъуввилай кватл хъанвай, са яракъни гъачир инсанар жидайрал хкажна. Аргутинскийди – вичи! – цувад йиса авай са миграгъви гада жидадал хкажна! Вучиз лагъайтла язух аялди гъалчай къван генералдин неривай гъяна фена къван!.. Икъ инсаф тахъун дуьз яни?.. Им я Аллагъдин, я инсанрин, я гъукуматдин къанунрив къунвай кар туш эхир!.. Пачагъдиз лагъ, адан аскерри ихътин вагъшивилер тавурай...

Г е н е р а л Р о т (намус хъанвай хъиз). Лугъуда за... Дяведа инсанвилер хъун мумкин яни, гьурметлу къази?

М и р з е - А л и. Дявеяр чеб тежедайвал авуна кІанда... Халкьди кьуват авай патаз ваь, гьахь, инсаф авай патаз гьуьрметда, ам гьа патал элячІда.

Н и н а (*и залан сьугьбет акьвазарунин мураддалди*). Куьн гьахь я, гьуьрметлу эфенди!.. Бес куьне лагьаначирни: «Жувавай вири сефилвилер, дердер, хажалатар чукурриз, анжах хьсан, шад, хвеш гьйдай крарикай фикирна кІанда». Ша чна а бед-бахтвилер рикел хкин тийин...

М и р з е - А л и. Зун рази я, ханум...

Н и н а. Петербургда вуч хьанатІа чидани? Рикел хтайла, хьверни кьведа, хьелни. Мариинский театрда Ахцегьрин кьеле элкьуьрна кьуникай тамаша эцигна. Аниз пачагьни атанвай. Ина хьайи мусибатрикай гьич са гафни ана авачир. Кьеледа авайбурун тІварарни масадбур хьанвай, крарни. Сегьнедин юкьвал Чехи пуд стол алай. Садал чехир авай птулкаяр, муькуьдал хирер кутундай пиньярни духтурди гьиликдай алатар, пуд лагьайдал лацу суфра алай. Анал хирер алайбур гьиз, хирер гуя кутунзавайди тир. Вири инихь-анихь звериз-хквез, накьакьан гьараяриз авай. Кьуьлер, манияр, тфенгар, тупар ягьунар! Герек авачир кьал-кьил гзаф тир! Дагь-вийрикай кьеледа авай садни кьалурнавачир. Абурун кьегьалвилерикайни са гафни авачир... Шамилни, алчухдик кваз, кьваларал хеси авунвай итимарни алаз, Машрикь патан са падишагь хьиз, гьяркьуь шалварарни алаз кьалурнавай... Аламат я, тамашачийриз хуш хьанвай. Пачагьни рази тир...

М и р з е - А л и. Чехи ариф ва шаир Омар Хайямахь ихьтин цІарар ава:

**Гзаф ЧІавуз чуьнуьх жез Ам, гагь-гагь кьведа виликни,
Чи уьмуьрдал вилер алаз, ийида чун гьиликни.
Аллагьди чи азабралди рикІ аладриз вахт рекьиз,
Вичи кхьиз тамашаяр, эцигзава, килигни.**

Гьавурда акьунани? Аллагьди чакай, инсанрикай, тамашаяр вичи кхьинни ийизва, вичи эцигни ийизва, вич килигни ийизва... Гьа тамашайрилай гьакькьибур авач. Абурув агакьдайбур садавайни я кхьизни жедач, я эцигизни, ханум...

Н и н а. Эхь, гьакІ я... Дерин камал квай, гьакькьибу чІал я... Мадни пашман ихтилат жезва ман... (*Ара гана. Шаддаказ*). Зини Алисултанан мехьерар жеда кьеледа.

М и р з е - А л и. Им шад хабар я! Мубарак хьурай! Алисултан вич гьинава? Адан тІвар гила Николай я кьван? Пачагьдин тІвар. Чамраз кутугай тІвар я! ТІварцел кьадим хьурай!

Н и н а (*гьейранвилелди*). О, квез адан цІийи тІварни чизва!.. Хабарар чалай фад агакьзава... Ам вичин дагьви дустариз мехьерик эвериз фенва. Гьа гила-мад хтун лазим я... (*Са ара гана, «лугьудани-лугьудачни?» суал рикІе авай хьиз*) Гьуьрметлу шаир, куьне заз куь ктаб гуда лагьайди тир ман?..

М и р з е - А л и. Эхь, ханум, за вакай ктаб кхьида лагьайди тир... Гьайиф, завай гайи гаф кьилиз акьудиз жедач... Кхьиз эгечІай ктаб, куьтягь тахьанмаз, муьруьдри кана. Ам цІийи цикелай кхьин хьувун патал, а чІалар кхьинин себебарни цІийи кьилелай тикрар хьхьана кІан жеда... Амма ам жери кар туш... А ЧІавуз зи рикІ жегьил тир, гила ам рехи хьанва... Рехи рикІяй акьатзавай шиирар ваз лайихбур туш. Сефилбур я... Вун ви Николаяхь галаз бахтлу хьурай...

Н и н а. Пара кьван сагърай! (*Вилера хьвер аваз, Мирзе-Алидин гафар тикрар хьийида*.) «Жувавай вири сефилвилер, дердер, хажалатар чукурриз, анжах хьсан, шад, хвеш гьйдай крарикай фикирна кІанда...» (*Шадвилелди*.) Ангье, зи Николай кьезва! (Чукурна Николая вилик фида, хьуьчІуькай кьуна ам галаз хкведа.)

Н и к о л а й. Хийрар, хийрар!

М и р з е - А л и. Хийрар, Алисултан!.. Николай!... Хвашгелди, чан хва!

Н и к о л а й. Сагърай, Мирзе-Али халу! Зун пара шад я вун ахунал. (*Генерал Ротазни Нинадиз*.) Заз ихтияр це Мирзе-Али халудихь галаз кьилди кьве гаф лугьудай. (*Мирзе-Али са патяхь тухуда*.) Ваз закай хьел амани, чан халу?

М и р з е - А л и. Икьван мусибатар санал алудна, хьилер ийиз жедали, я хтул? Зунни пара шад я чун чаз ахунал. (*Нина галай патяхь килигна*.) Ваз мубаракрай, хва! Вуна кьеледа гзаф кьегьалвилер кьалурна! КІани руш патал вуна диндильни гьил кьачуна! Им нелай хьайитІани алакьдай кар туш! Зун шариятдин кьази хьиз и кардихь галаз рази туш, амма, алим, шаир хьиз, зун гьейран я. Вун Жуну Кьасум акьахай кьванцелайни кьакьан кукІушдал акьахна!

Н и к о л а й. Агь, чан Мирзе-Али халу, гафарин кІватІ я гьа вун!.. Вуна Шамилаз жьуреба-журе динар гвайбур вири са кукІушдихь физвайдакай авур ихтилатди вири гьейранарнава... Вун гьахьгин кукІушдал агакьнавай кас я, халу чан!

М и р з е - А л и. Камалдивайни яшаривай, гьикъван абур гзаф хъайитани, жегилвилинни терсвилин хура акъвазиз жедач. Я акI ийиз алахъун герекни авач. Вири гъа хъайивал хъсан я. Аллагъдиз гъакI кIан хъана. Ви Иса Месигъдиз гъакI кIан хъана... Ви Нинадиз гъакI кIан хъана. Мубарак хъурай ваз ам! Дуьньяда авай къван вири бахтар гурай квез!

Н и к о д а й (*Шадвилелди Мирзе-Али къужахда къуна хкажна-эхцигда*). Пара къван сагърай вун, чан халу! Чи мехъерик къведани вун? За эверзава ваз.

М и р з е - А л и. Вучиз къведач къван? Къведа!

Къведни генерал Ротанни Нинадин патав хъфида.

Н и н а (*зарафатдив*). Квез чакай чуьнуьхдай сирер авани?

Н и к о л а й. Чаз ахътин са сирни авач, чан. Куьруь рикIел хкунар авуна. Мирзе-Али халуниз чи мехъерик эверна.

Н и н а (*Мирзе-Алидиз*). Чун шад жеда, куьн атайтIа. Куьн къведани?

М и р з е - А л и. Къведа, ханум! Къведа. Лап са къуьлни ийида.

Н и н а (*шадвилелди*). Ура! (*Николаяз*.) Куь патара сусаз къуьлердай ихтияр авайди яни? Зани гъурметлу шаирдихъ галаз са къуьлдай!

Н и к о л а й (*Нинадин суалдикай гъяз авачиз*). Чи патара сусаз вичин мехъерик къуьлердай ихтияр авайди туш...

Вири кис жеда. Хъчар атIуз багъдиз атанвай рушари гъарда санихъ ялиз-ялиз, абурукай катзавай Ж у н у К ъ а с у м атана акъатда. Рушари адакай зарафатарзава.

1 - р у ш. Я Къасум, вучда вуна Бикеханумакай? Зун къведа ваз! Зун твах!

2 - р у ш. Зун къведа ваз, Къасум!

3 - р у ш. Ви Бикеханум низ чида нихъ галаз катнавайди ятIа! Бесрай адахъ къекъвей къван! Зун твах жуваз! За ваз афарарда!

4 - р у ш. КIандатIа чун къудни санал къачу жуваз, яда!

Ж у н у К ъ а с у м. Алат залай! За куьн икъванбур гъина ксурдайди я? Зи дехме гъвечIиди я. Са Бикеханумазни заз бес жеда. Куьн заз герек туш! Алат залай, я къейбур! (*Рушарин гъилерай экъечIда*.)

Рушар хъуьруьнариз-хъуьруьнариз хъфида. Ж у н у К ъ а с у м Мирзе-Алидин, генерал Ротан, Нинадин ва Николаян патав къведа. Абурулай чархар ягъиз, са гафни талгъуз, са-садан чинриз килигда.

Г е н е р а л Р о т. Чаз тади кIвалахар ава, гъурметлу Мирзе-Али. Квез аквазва... Гъелелиг сагърай!..

М и р з е - А л и. Эхъ, эхъ, зун гъавурда авазва. Сагърай куьн... Куьне залай гъил къахчу, зи дуст, жанаби генерал, завай куьн кIвализ илифариз жезвач. КIвал мугъман къабулдай гъалда авач. Муьруьдри кIур гана, ам михъиз акIадарнава.

Г е н е р а л Р о т. Чаз чизва, зи дуст... (*Мирзе-Алидиз гъил хъияна, хъфиз кIан жеда*.)

Ж у н у. Акъваз! Акъваз! (Вегъена Мирзе-Али къужахда твада.) Вунни хтана аквада къван вилериз!.. Чан Мирзе-Али-даш!.. Вун дустагъда тунвайни а турманри?... Зи Бикеханумни гъабуру чуьнуьхнатIа? Ваз чидачни? Акуначни анра? Виридалайни иерди! Ракъариз, варцариз къалур тежедайди? (*Нина къалурда*.) Игъе и матишка къван иерди я-е.

М и р з е - А л и. Ваъ, гъалтнач, акунач.

Ж у н у К ъ а с у м (*генерал Ротаз, Нинадиз Николаяз*). Куьнни Урусатрай хтанвайди я лугъуда... Квезни анра акуначни зи Бикеханум?

Н и к о л а й. Ваъ, акунач чаз ви Бикеханум... Вач къекъуьгъ, жагъида ваз.

Н и н а. Акунач.

Ж у н у К ъ а с у м (*генерал Ротаз*). Вун Тифлисрани жезвайди я. Ваз гъанани акуначни?

Г е н е р а л Р о т. Акунач, Къасум.

Ж у н у К ъ а с у м (*Николаяз. Нина къалурна*.) Вуна идан хъуьчуькай вучиз къунвайди я?

Н и к о л а й. Ам зи свас я.

Ж у н у К ъ а с у м. Вуч?! На вуч лагъана?

Мирзе-Алиди генерал Ротазни, Нинадизни Николаяз гьилелди «ахлад-ахлад» лагъана ишара ийида. Абурутадиз хъфида.

М и р з е - А л и. Абурук тади ква, Къасум. Хъфирай. (*Къасум къуна акъвазарда*).

Ж у н у К ъ а с у м (*хъфейбурун гъгъуьна*). Ам ви свас туш! Ам Мирзе-Али-дашаз кІанзавайди я. Мирзе-Али-даша ам патал къеледиз хенжелар гвай дилибур ахъайди туш! Ам патал Мирзе-Али-даш дустагъда ацукъайди я! Адаз Мирзе-Али-даша шиирар кхъейди я! Инихъ ая а матишка!

М и р з е - А л и. Секин хъухъ, Къасум. А ханум гъа жегъилдин свас я. (*Жуну Къасум цлар галачир къапак тухвана ацукъарда. Вични ацукъда*.)

Ж у н у К ъ а с у м. Гъиле гъатайди, вуна ам вучиз ахъайна, Мирзе-Али-даш? Гила жеда вун адахъ къекъевез, зун Бикеханумахъ хъиз (*Шехъда*.)

М и р з е - А л и (*къил галтадиз*). Агъ, Къасум, Къасум... Шехъмир, яда! Вун итим я!

Ж у н у К ъ а с у м. Бес ваз ам кІанзамачни? Бес ваз кІан хъаначирни? Лагъ. Авайвал лагъ.

М и р з е - А л и. Лугъун за ийида. Вун гъавурда акъадатІа чидач ман, Къасум.

Ж у н у К ъ а с у м (*шехъиз-шехъиз*). Лагъ, чан даш, лагъ.

М и р з е - А л и. Уьмуьрда хъсанвилихъ дегишвилер жедайла, рикІ жегъил хъжеда, Къасум, хура цийи мурадар, эрзиманар куькІуьда... Эхъ, Нина-ханумдикай зи рикІин мурад хъана. Зи рикІ жегъил хъхъана... Амма уьмуьрдин татугайвилери заз лагъана: муьгъуьббатдин гъуьл вун хътин лахлахар патал дерин я, вавай анай гевгъер акъудиз жедач...

Ж у н у К ъ а с у м (*вич гъавурда акъазвайди хъиз къалуриз*). Ахпа?

М и р з е - А л и. Жегъил чІаван ахмакъвилер гагъ-гагъ акъуллубурун камалдилайни гзаф къимет авайбур жеда. Яшар хъайила ийидай, амма чпик жегъилвал квай крар, хъсанбур, экуь мурадар галайбур ятІани, гзафбуруз ахмакъбур яз аквада. Зав Аллагъди къуьзуь къилияй жегъилвилин ахмакъвилер ийиз тунач. Шукур хъурай Адаз. ГъаКІ хъайила, зи къедда авай итимдиз амуькзавайди сабурдин емишар нез ацукъун я. Абурулай ширинбур жедач, Къасум.

Ж у н у К ъ а с у м. А емишрикай дарман жедали?

М и р з е - А л и. Са чІехи алим хъана арабрихъ, Къасум. Адан тІвар – Ибн Хазм я. Ада лагъана: «Муьгъуьббат – гъалдай ракъурдай азар я, гъа азарди вичин кар аквазвай къван гагъда ада вичи вичин дарманни арадал гъизва. Ам ширин азар я, эрзиман тІал я. ТІал алай касди вич сагъ хъхъун мураддач, азабдик квайдаз вич адакай хкатна кІан жедач».

Ж у н у К ъ а с у м. Вун гъавилай шехъзавач ман?

М и р з е - А л и. Эхъ.

Ж у н у К ъ а с у м. Туш. Ваз шехъиз кІанзавайди я. Вун дустагъда шехъна-шехъна, ви накъвар къуранвайди я.

М и р з е - А л и. ГъаКІ лагъайтІани жеда, Къасум.

Ж у н у К ъ а с у м. ЯтІа зун шехъда ви паталай. (*Къагъардалди шехъда. Ахпа садлагъана, цІай галукъайди хъиз, къарагъда*.) Заз ванер къевеза! Бикеханум Шалбуздагъдиз физва лугъуда! Ада заз гъа зун акъахай къванцин патав ша лагъана лугъузва! Садра гъанал акъах хъувуна, вичиз эвера лагъана лугъузва! Бикеханум! Бикеханум! Зун къевеза! (*Зверна фида*.)

М и р з е - А л и (*къарагъда. Къил галтадиз-галтадиз*). Бахтавар! Бахтавар! (*Хъфида*.)

Хъчар атІузвай рушар къведа. Абурув чантаяр гва.

Р у ш а р (*мани лугъуда*.)

Шамил авай гъазаватда
Зи кІани яр хъайиди я.
Са касдини лагъанач хъи:
«Ам вуч патал къейиди я?»

Къисмет тахъай кІани рикІер
Гъисабналди, сан жедали?
«Са чарая!» гъарайналди,
Сад Аллагъдиз ван жедали?

Къеледив къей ярдин хенжел
ВацІун къеряй жагъана заз.
«Сух вуна зун жуван хуруз!» –
Ядигарди лагъана заз.

Сад за лугъуз, сад на лугъуз,
Лугъуникай дад авани?
Къулан вацІа дердияр чи
Тухудай къван яд авани?

Перде агал жеда.

Самур

Индекс годовой 63336

Индекс полугодовой 73895

